

BUDAPESTI FINNUGOR FÜZETEK
12.

Klima László

Finnugor történeti chrestomathia

I.

Lektorálta: Bartha Antal

ISSN 1219-9249
ISBN 963 463 287 4 ö
ISBN 963 463 288 2

BUDAPEST 1999

TARTALOM

Előszó
A finnugorok történelmének kutatása Magyarországon
Ariszteasz és az Arimaszpeia
Hérodotosz
Tacitus
Jordanes
József kazár kagán
Bíborbanszületett Konstantin
Al-Balkhi, al-Isztakhri, Ibn Hauqal
„Alfréd király Orosiusa” (Halogalandi Ottár útijelentése)
A Régmúlt idők krónikája
A 13. századi európai szerzetes utazók és a finnugorok
Egy magyar püspök levele egykori párizsi iskolatársához
Abu-Hámid al-Garnáti

Előszó

Ez a kis kötet a finnugor népekre vonatkozó korai történeti források gyűjteménye. Reményeim - és a címben szereplő jelölés szerint is - csak az első kiadvány abban a sorozatban, amely teljességre törekvően szeretné bemutatni a finnugor népeket tárgyaló forrásokat. Már jónéhány éve foglalkozom ezen források összegyűjtésével, a hozzájuk tartozó kommentárok megírásával. Eredeti célom szerint egy kötetben, egyszerre jelentettem volna meg a teljes forrásanyagot. A finnugor történeti kutatásokban és az egyetemi finnugor történeti oktatásban azonban a már elkészült anyag is jól használható, ezért indokolt minél előbb közkinccsé tenni.

A finnugor népek történelmének kutatása nemzeti kötelességünk. Nyelvrokonaink történelmének tanulmányozása azonban Észak-Európa és Szibéria történelmének megértése szempontjából is alapvető jelentőségű. Az észti és a finn történelem (beleértve a karjalaiak történelmét is) magán viseli Svédország és Oroszország többévszázados hatalmi vetélkedésének: területszerző háborúinak, ideig-óráig élő békeegyezményeinek következményeit. A keleti finnugorok történelmének ismerete nélkül pedig nem érthető meg az orosz birodalom kialakulásának és terjeszkedésének módja. A keleti szláv törzsek már a 8-10. században érintkezésbe kerültek finnugor népekkel, majd a kialakuló kijevi és novgorodi orosz állam balti és volgai finnugor törzseket (csúdok, karjalaiak, vepszék, merják, muromák) olvasztott magába. Az orosz nép a behatoló keleti szláv törzsek és az őslakos finnugorság keveredéséből alakult ki. A 14-15. századtól fokozatosan kiemelkedő moszkvai fejedelemség már a tatár iga lerázása előtt újabb finnugor területek felé fordult, a Kazanyi Tatár Kánság 1552-ben történt megdöntése után pedig egészen az Urálig megszerezte a keleti finnugor népek fölötti ellenőrzést. Szibériának a 16. század végén kezdődött megszállásával pedig az obi-ugor és a szamojéd népeket is hatalma alá hajtotta. A finnugor területek valójában a moszkvai majd később szentpétervári Oroszország gyarmatává váltak. A cári Oroszország és a Szovjetunió nemzetiségi és birodalomszervező politikája sem érthető meg azoknak a súlyos sérelmeknek az ismerete nélkül, amelyeket a finnugor népek szenvedtek el.

A Finnugor Történeti Chrestomathia oktatási segédkönyv. Célja a történeti források felhasználása a finnugor, finn és észti szakos hallgatók oktatásában. Ennek érdekében a forrásokat magyar fordításban közli, rövid kommentárokkal és néhány bibliográfiai adattal. A fordítások több esetben nem a forrás eredeti nyelvéből, hanem valamely világnyelven megjelentetett forráskiadásból készültek. Ez a megoldás megfelel annak a célnak, hogy a nyelvészeti, irodalmi, néprajzi érdeklődésű hallgatók tájékozódjanak a finnugor népek történelmének eseményei felől, valamint annak is, hogy egyes hallgatókat a finnugor történelmi kutatások felé orientáljunk. Néhány év múlva, amikor majd talán beszélhetünk Magyarországon a finnugor népek történetét kutató szakemberekről, műhelyekről, egyáltalán finnugor történeti kutatásokról, akkor bizonyára előtérbe fog kerülni ezen források alaposabb értelmezése, elemzése, eredetiben való tanulmányozása és kiadása is. Mai feladatunk csak az alapkö lerakása. Reméljük, építmény kerül fölé. Erős és nagy - ahogy az alapítók eltervezték.

Budapest, 1999 márciusában

A finnugorok történelmének kutatása Magyarországon

A finnugor népekről hírt adó történelmi források értékelése, és egyáltalán a finnugor népek története ma egyáltalán nem nevezhető történettudományunk központi problémájának. Úgy tűnik, ezt a témakört a történészek még nem fedezték fel maguknak. Sajnos azonban a finnugrisztikán belül sem jut elég figyelem a történeti kutatásokra. Ez korábban nem egészen így volt, s hogy a finnugrisztika elfordult a történeti kérdések tárgyalásától, annak szintén történeti oka van. A finnugor népek történetének tanulmányozásához két irányból érkezhettek a magyar kutatók. Az egyik irányból jöttek azok, akiket a magyar őstörténet, vagy Eurázsia füves övezetének története érdekelt, s témájuk határterületein bukkantak rá a finnugorokra, a másik irányból pedig a finnugor nyelvészek érkeztek, akik nyelvtörténeti problémák háttérben találtak finnugor történeti kérdésekre. Télfy János 1863-ban Pesten adta ki „Magyarok őstörténete. Görög források a scythák történetéhez.” című munkáját. A cím mutatja, hogy Télfyt a görögök által megőrzött Szkítia-kép izgatta. A magyarok őstörténetét kutatta, s még nem sejtette, hogy azt inkább a keleti szerzők műveiben lelhetné fel. Télfy János 58 ókori szerző műveiből közölte a szkítákra és országukra vonatkozó részleteket, s szerzői között szerepel Hekataiosz, Hellanikosz és Hérodotosz is. Ilymódon ez a forrásgyűjtemény tartalmaz adatokat azokról a népekről is - amadokoszok, jyrkák, isszédonoszok stb. - amelyeket a kutatás finnugornak tart.

A XIX. század második felében a hazai finnugrisztikán belül a nyelvészet szerezte meg a hegemoniát. Az ún. „ugor-török háborúban” a nyelvészeti módszerek bizonyították használatosságukat az őstörténeti kutatásokban, s ezzel a történeti tudományok háttérbe szorultak. Ilymódon háttérbe kerültek egyes kutatók is, pl. Barna Ferdinánd, akinek érdeklődése nemcsak a nyelvészetre, hanem a finnugor népek néprajzára, történetére is kiterjedt. Barna Ferdinándhoz különösen közel álltak a mordvinok. Akadémiai felolvasásai alkalmával hivatkozott az orosz kutatóknak a mordvinok korai történetével kapcsolatos eredményeire, idézte a krónikákon alapuló megállapításait. (Barna Ferdinánd: A mordvaiak történelmi viszontagságai. Értekezés a Nyelv- és Széptudományok Köréből. Bp., 1877.)

Ugyan azt állítottuk az imént, hogy a finnugrisztikán belül a nyelvészet a történettudomány kárára növelte befolyását, de meg kell emlékeznünk arról, hogy nyelvészeink tájékozottak voltak a történeti irodalomban is, sőt finnugor történeti tanulmányokat is publikáltak. Ez a korszak a 30-as évekig tartott. Két kutató: Munkácsi Bernát és Zsirai Miklós tevékenysége sorolható ide. Munkácsi Bernát „Az ugorok legrégibb emlékezete” címen publikált tanulmányt az Ethnographia 1894-es (5.) évfolyamában. (160-180.) Ebben idézi Tomaszek Bécsben frissen megjelent munkáját a hérodotoszi népnevek finnugor népekhez való kapcsolásáról, és ismerteti elképzelését az ugor őshaza helyéről.

A magyar kutatók közül a finnugorok korai történetével a legtöbbet eddig Zsirai Miklós foglalkozott. Publikált egy tanulmányt a merják történetéről és sorozatot tervezett Finnugor népnevek címmel, amelynek első tagja Jugria címen a Nyelvtudományi Közleményekben jelent meg 1930-ban. (1. Zsirai Miklós: Merja. Adalékok egy kihalt finnugor nép ismeretéhez. Berzeviczy Emlékkönyv. Bp., 1934. 250-259. 2. Zsirai Miklós: Finnugor népnevek I. Jugria. Nyelvtudományi Közlemények XLVII. (1930.) 252-295, 399-452, XLVIII. (1931.) 31-58., különnyomatban: Bp., 1930.) Ez utóbbi tanulmányában az orosz történeti forrásokra támaszkodva Jugria földrajzi fekvését is tárgyalta, s helyesen látta meg, hogy ez a fogalom először az Urál európai oldalához kapcsolódott, majd ahogy az orosz hódítók átmerészkedtek az Urál vízválasztóján, felfedezvén az ázsiai oldalon talált obi-ugorok rokonságát az európai

testvéreikkel, a Jugria elnevezést és a jugor népnevet az Urál hegység ázsiai oldalára is kiterjesztették. Sajnos a sorozatot Zsirai később nem folytatta, de a többi finnugor népről szerzett történeti ismereteit beépítette a Finnugor rokonságunk címen 1937-ben kiadott nagy, enciklopédikus jellegű munkájába.

Zsirai tevékenységével hosszú időre lezárult az a korszak, amelyben a hazai finnugristák gyarapították a finnugor történettudomány eredményeit. A magyar kutatók másik köre, amely érdeklődésének határterületein találkozott finnugor témákkal, azonban nagyobb művek részeként kitért finnugor történeti kérdésekre, illetve publikált e téren önálló tanulmányokat. Ebből a körből a bizantinológus Moravcsik Gyulát, illetve az iranista Harmatta Jánost kell megemlítenünk.

Moravcsik Gyula 1934-ben jelentette meg „A magyar történet bizánci forrásai” című munkáját (Bp.). Műve elején megállapítja, hogy Hérodotosz egyes tudósításai kétségtelenül finnugor népekre vonatkoznak, és átveszi a Tomaschek féle majd négy évtizedes népnév azonosításokat. Ezután még Ammianus Marcellinusnak szintén a görög szerzőkre visszamenő adatait elemzi.

Harmatta János a 40-es és az 50-es években publikált finnugor vonatkozású műveket, majd nézeteit - lényegében változatlanul - napjainkban újrafogalmazta. 1941-ben jelent meg „Forrástanulmányok Herodotosz Skythika-jához” című munkája. (Magyar-görög tanulmányok 14. Bp.) Ebben kiemeli, hogy Hérodotosz új információkkal rendelkezett a szkíták északi határain élő népekről, s ezért tudta korrigálni Hekataiosz egyes tévedéseit. Ezután azt elemzi, hogy az ifjabb Plinius és Pomponius Mela, akik a Hérodotosznál szereplő jyrka népet tyrcae, illetve turcae alakban említik, honnan szerezték adataikat, Hérodotoszon kívül mely nála korábbi és későbbi szerzőkre támaszkodhattak. Másik tanulmányában, a több nyelven is publikált „Egy finnugor nép az antik irodalmi hagyományban” című munkájában Harmatta János az amadokosz népnév magyarázatát kísérelte meg. (MTA I. Osztály Közleményei. 6. 1954. 341-351.) Az amadokosz népnév Hellanikosz mára sajnos elveszett művéből került más szerzők munkáiba. Hellanikosz értesülései erről a népről frissek, saját forrásból származók. A népnevet Harmatta az iráni amadaka ‘nyershúsevő’ jelentésű szóból származtatja, majd megállapítja, hogy ez általában a nem indoiráni népek elnevezése volt. Mégis úgy gondolja, hogy ez az elnevezés vonatkozhatott egy konkrét népre is. Ennek a népnek a meghatározására az obi-ugor folklór alapján tett kísérletet. A két obi-ugor frátria közül az egyik, a mos frátria neve arra a vogul eredetmondában is szereplő hagyományra vezethető vissza, hogy ennek a frátriának a tagjai nyersen fogyasztották a húst, szemben a por frátria tagjaival, akik inkább főthús evők voltak. A folklórhagyományok és a nyershús evés máig fennmaradt szokása alapján Harmatta János az amadokosz népet az ugorokkal azonosította. Legújabbban Harmatta János a Honfoglalás és nyelvészet című kötetben „A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban” címmel publikált tanulmányt. (Bp., 1997.) Ebben a művében ismételtelen kiállt amellett, hogy Hérodotosz jyrka népeve a magyarokra vonatkozik. (122-123, 138.)

Moravcsik Gyula és Harmatta János mellett voltak a finnugor történeti kutatásoknak olyan szereplői is, akik még csak nem is őstörténeti érdeklődésük miatt botlottak finnugor történeti témákba, hanem szinte véletlenül, s ez irányú tevékenységük életművükben is külön részt képez. Ebbe a körbe Nagy Ferenc és Telegdi Zsigmond tartozik bele egy-egy tanulmányával. Nagy Ferencnek a Filológiai Közöny 1932-es (LVI.) évfolyamában jelent meg tanulmánya „Északi nyelvrokainak Tacitusnál. Tacitus Germániájának két utolsó fejezete.” című két-részes tanulmánya. (99-108., 168-175.) A szerző az aestii, sithoni és fenni népekről szóló információkat elemzi és a népnevek etimológiáját adja. Lehrberg és Setälä nyomán úgy véli, hogy a sithoni és a fenni népnév nem vonatkozhat a finnekre, mivel ők már Tacitus idején

fejlettebb kultúrával rendelkeztek. Sokkal valószínűbb, hogy ezek az elnevezések a lappokat takarták. Tacitus művének történeti szempontú tárgyalása helyett Nagy Ferenc inkább filológiai elemzést nyújt Tacitus stílusáról és írói módszeréről. Telegdi Zsigmond 1940-ben publikálta „A kazárok és a zsidóság” című tanulmányát. (Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Bp. 247-287.) Ebben Haszdaj ibn Saprutnak, a kordovai kalifa miniszterének József kazár kagánnal folytatott levelezését tárgyalta. József kagán levelének egy rövidebb és egy hosszabb változata maradt fenn. Telegdi Zsigmond a hosszabb változatot nem tartotta eredetinek, úgy vélte, hogy az pár évszázaddal későbbi hamisítvány, de lényegében valós információkat tartalmaz a kazár birodalomról. Ez a kérdés számunkra azért rendkívüli jelentőségű, mert a hosszabb változatban szerepel két finnugor népnév: a cermisz és az arisza, amelyek minden kétséget kizáróan a cseremis és az erza népnévvel azonosak.

Nagy Ferenc és Telegdi Zsigmond említett tanulmányaihoz hasonló Benedicty Róbert: A Thuleról szóló ethnographiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál című rövid cikke (Antik Tanulmányok 10., 1963. 59-65.) abból a szempontból, hogy a szerző nem a finnugor népek és nyelvek kutatója, de felkeltette érdeklődését egy forrásrészlet, s tárgyalta annak finnugor vonatkozásait is. A „sielő finnek” (skriithiphinoi) Prokopiosnál is szerepelnek, aki nincs róluk túl jó véleménnyel, vad és barbár népséggént jellemzi őket. Benedicty meglátása szerint a vadság leírása egy antik toposz átvétele. A legkorábbi szerzőktől kezdődően kimutatható az antik világ peremén élő, kevésbé ismert népek hasonló lebecsülése. Prokopios ezt a részletet Priszkosz Rhétortól vette át, de a kiinduló forrás valójában Tacitus volt.

Kutatástörténeti áttekintésünkben feltétlenül kiemelt hely illeti meg a Szegedi Őstörténeti Munkaközösség 1976 és 1982 között megjelent négykötetes egyetemi jegyzetét. Címe: „Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba.” (Bp.) E jegyzet I:2. kötetében olvashatunk a görög és latin nyelvű források finnugor vonatkozású helyeiről, azok értelmezéséről. A feldolgozáshoz rövid bibliográfiák is tartoznak. A görög és bizánci forrásokat Szádeczki-Kardoss Samu, Olajos Teréz és Makk Ferenc, az ókori latin forrásokat Maróti Egon és Lakatos Pál ismertette. E kötet említése után már az elmúlt évtized eseményeiről számolhatunk be. Úgy tűnik, hogy az őstörténet művelése mellett ismét jut figyelem a finnugorok korai történetére is. 1989-ben tanulmány jelent meg a volgai finnugorok korai történetét tárgyaló forrásokról. (Klima László: Поволжsszkije finno-ugri v pizmennih isztocsnnyikah I-II. tisz. n. e. Szovjetszkoje finno-ugrovelyenyije. Tallinn, 44-50.) Az ELTE Finnugor Tanszékén külső közreműködők segítségével elkészült egy történeti összefoglalás, amely tömören tárgyalja az összes finnugor és szamojéd nép történetét. (A finnugorok világa. Bp.-Moszkva, 1996.) A kötetben található szamojéd történelmi összefoglalás hosszabb változata megjelent önállóan is, a Budapesti Finnugor Füzetek első darabjaként. (Helmszkij, Eugen: A szamojéd népek vázlatos története. Bp., 1996.) 1993-ban rendezték meg az első finnugor történész konferenciát Ouluban, 1998-ban pedig immár a második konferenciára került sor az észtországi Tallinnban. Mindkét alkalommal magyar szakemberek is tartottak előadásokat. Ouluban Bartha Antal a finnugor rokonság és a magyar nemzeti tudat kapcsolatáról, Bereczki András a finn történelem magyarországi kutatásáról, Domokos Péter pedig Kazany városának és a kazanyi szemináriumnak a finnugor népek történetében és a finnugrisztikában betöltött helyéről beszélt. (Bartha, Antal: Finno-Ugric Affinity and the Hungarian National Identity; Bereczki, András: Lyhyt katsaus Suomen historian tutkimukseen Unkarissa; mindkettő in: Historia Fenno-Ugrica I:1. Congressus Primus Historiae Fenno-Ugricae. Oulu, 1996. 81-90., 101-107.; Domokos Péter: Kazan suomalais-ugrilaisten kansojen historiassa ja fennougristiikassa. Faravid. Pohjois Suomen Historiallisen Yhdistyksen Vuosikirja XX-XXI. Rovaniemi, 1998. 267-271.) Tallinnban Bartha Antal a votjakok hagyományos falusi közösségeiről tartott

előadást, Klima László pedig a finnugorok szerepét tárgyalta az orosz történelem sajátosságainak kialakulásában.

Nagy szükség van új eredményekre a finnugor történettudomány területén, mivel a Zsirai féle Finnugor rokonságunk (Bp., 1937., reprint: 1994.) megjelenése óta eltelt időben kiadott finnugrisztikai kézikönyvek csak a Zsirai által már leírtakat foglalják össze rövidebb-hosszabb terjedelemben. Az új történeti eredmények hiányáért azonban nem kizárólag a magyar kutatók érdektelensége okolható. A Szovjetunióban a 30-as években megtört a finnugor történeti kutatások lendülete. Ennek egyik oka az eluralkodó terror volt, amely nagymértékben sújtotta a kis népeket és különösen értelmiségüket, másik oka pedig, hogy ideológiai megfontolásokból háttérbe szorították Oroszország korai történetének a tanulmányozását. Ezzel együtt a levéltári kutatásokat is rendkívül megnehezítették. Így a Szovjetunióban a finnugorok korai történetének kutatása lényegében megszűnt, és ez másutt is visszavetette a kutatásokat. A politikai változás, a Szovjetunió megszűnése megadta a lehetőséget a történettudomány kibontakozására a finnugor köztársaságokban. Ehhez csatlakozva, alapozva az újonnan feltárt és ezután feltárandó adatokra Magyarországon is nagy fejlődés előtt áll a finnugor népek történelmének kutatása.

Ariszteasz és az Arimaszpeia

Ariszteasz az első olyan utazó, akiről tudjuk, hogy a szkítákon túli területeken is járt. A Kr. e. 6. század első felében, illetve közepén élt, Prokonnészoszról származott. Ariszteasz élményeit Arimaszpeia című epikus költeményében írta meg. Műve elveszett, de más szerzők felhasználták, hivatkoztak rá. Ariszteasz a szkítákon túli isszédonok népénél járt, ahol a görög világtól még távolabbi területekről hallott. Ez utóbbi értesülései azonban mesészerű elemeket tartalmaznak, s ezért forrásértékük csekély. Az isszédonok népe egyes feltételezések szerint az Uráltól keletre élt, s azok a területek, amelyekről ott Ariszteasz hallott, szintén Ázsiában terültek el. Van azonban olyan vélemény is, hogy az isszédonok a Kaszpi-tenger mellékén éltek. A kevés és nehezen értékelhető adat ellenére az isszédonokat a kutatók finnugoroknak tartják.

Szövegközlések, fordítások:

Bolton, J. D. P.: Aristeas of Proconnesus. Oxford, 1962. [A töredékek közlése kommentárokkal.]

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976. 6.121.1 Aristeas. 127.

Az Arimaszpeia Hérodotosznál

(A részletek a Hérodotosz, a görög-perzsa háború című kötetből valók, Bp., 1989., ford., utószó és jegyz. Muraközy Gyula.)

IV. 13. A prokonnészoszi Ariszteasz, Kausztrobiosz fia epikus költeményében elbeszéli, hogy Phoibosztól megragadottan eljutott az isszédonok földjére, s hogy az isszédonokon túl laknak az egyszemű arimaszposzok, s azokon is túl, egészen a tengerig, a hüperboreoszok. Ezek a népek, a hüperboreoszok kivételével, az arimaszposzok kezdeményezésére valamennyien állandó háborúskodásban élnek a szomszédjukkal. Az arimaszposzok elűzték földjükről az isszédonokat, az isszédonok a szküthákat, s a szküthák olyan erőszakosan támadtak rá a déli tengernél lakó kimmerekre, hogy azok is kénytelenek voltak elhagyni országukat. Ariszteasz állításai tehát nem egyeznek azzal, amit a szküthák mondanak országukról. (270.)

IV. 16. Hogy azon a földön túl, amelyről beszélni fogok, mi van, senki sem tudja pontosan, mert senkivel sem találkoztam, aki azt állíthatná, hogy a tulajdon szemével látta. Még maga Ariszteasz, akiről az imént emlékeztem meg, még ő sem mondta soha költeményében, hogy járt volna az isszédonok földjén túl is, hanem a rajtuk túl fekvő vidékekről csak hallomás után számolt be, azt állítva, hogy e dolgokat az isszédonok beszélik így. Amiről azonban legalább hallomás útján lehetőleg hiteles értesülést szereztem, arról mindent el fogok mondani. (272.)

Hérodotosz

Hérodotosz, „a történetírás atyja” a kisázsiai Halikarnasszoszban született Kr. e. 484 körül. Szülővárosa politikai életének tevékeny részese volt, a számára kedvezőtlen változások miatt egy időre Szamosz szigetére kellett menekülnie. Visszatért Halikarnasszoszba, majd később Athénban élt. Életét Athén itáliai gyarmatvárosában, Thurioiban fejezte be Kr. e. 425 táján. Élete folyamán több rendkívüli utazást tett kereskedelmi expedíciók tagjaként, talán maga is kereskedő volt. Leghíresebb útja az egyiptomi volt. Egyiptomból Türoszba és Babülonba is eljutott. Járt Thrákiában és Makedoniában is. Fölkereste a Fekete-tenger melléki görög gyarmatvárost, Olbiát is, ahol az ott élő görögöktől, valamint a városba belátogató szkítáktól szerezte értesüléseit a sztyeppi népekről, s a tőlük északabbra lakókról.

Hérodotosz történeti könyvei

Hérodotosz hatalmas munkájában a görög-perzsa háborúk történetét írta meg. Műve csak halála után vált ismertté, később kilenc könyvre osztották, egy-egy könyvet a Múzsákról nevezve el. Hérodotosz a kor szintjén enciklopédikus méretű tudásanyagot halmozott fel és írt meg. Mondanivalója szétfeszíti a görög-perzsa háborúk leírását, a sok szálon futó cselekmény, a gyakori kitérők miatt egyes kutatók úgy vélik, hogy valójában különböző témájú művei egybeolvasztásával keletkezett a perzsa háborúk krónikája. Más kutatók azonban egységes, megszerkesztett műnek vélik. Hérodotosz munkássága nagy jelentőségű volt az ókori történeti, földrajzi irodalomban. Információit évszázadokon át másolták, alakították az utódok, olykor-olykor hozzátéve valamit. Ezeknek a műveknek közös jellegzetessége, hogy a szkítákról írván szót ejtenek északi szomszédaikról. Közöttük sejthetünk finnugor népeket. Hérodotosz műve esetleges finnugor vonatkozásai miatt a finnugor népek történetét kutatók körében is nagy becsben áll.

Hérodotosz művének esetleges finnugor vonatkozásai

Hérodotosz a IV. könyvben, Szküthia és a szkütha-perzsa háború kapcsán említi a szküthák szomszédságában élő népeket. Értesülései alapján hangsúlyozza, hogy nem a szküthák rokonairól beszél, hanem más, nyelvükben és kultúrájukban eltérő népekről. A IV. könyv 13., 18., 20., 21., 22., 102., 106., 107., 108., 109. fejezeteiben ír a szkítákon túli népekről, az isszédonoszokról, az arimaszposzokról, a hüperboreuszokról, az androphagoszokról, a melankhlainoszokról, a budinoszokról, a thüsszagétákról és a iürkákról. Annak idején Tomaschek próbált finnugor népeket rendelni ezekhez a nevekhez. A mordvin népnevet ‘emberevőnek’ magyarázta, s más forrásokból is tudván a mordvinok harci kedvéről és kegyetlenségéről, az androphagoszokat, akiknek neve szintén emberevőt jelent, s Hérodotosz szerint embereket is esznek, a mordvinokkal azonosította. (Tomaschek, W.: Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden II. Sitzungsberichte d. Phil.-Hist. Classe d. Kais. Akademie d. Wissenschaften. 117. Wien, 1889. 7-16.) A melankhlainosz népről Hérodotosz azt írta, hogy fekete ruhában járnak, s nevük is ebből a szokásukból származik. Tomaschek azon néprajzi adat alapján, hogy a cseremiszek régebben kizárólag fekete ruhát viseltek, a melankhlainosz népet velük azonosította. (Tomaschek i. m. 16-19.) A budinosz ~ votják azonosításnak Hérodotosz azon adata volt az alapja, hogy a budinoszok kék szeműek és vörös hajúak. (Tomaschek i. m. 16-18.) A thüsszagétákat azért azonosította a vogulokkal, mert nevüket a Csuszovaja folyó nevéből vélte megfejtetni. (Tomaschek i. m. 32-36.) Ezeket az azonosításokat a finnugrisztikai tankönyvek írói kötelezően átvették, hangsúlyozva azonban erős

fenntartásaikat. A millicentenárium tiszteletére tartott „Honfoglalás és nyelvészet” c. konferencián azonban Harmatta János visszatért hozzájuk, sőt újabb etimológiákkal is előlépett. Véleménye szerint az isszédon, illetve Ariszteasznál isszed nép neve az Iszety folyó nevével azonos, és a jenyiszeji osztjákokra (ketekre) vonatkozik. A thüsszagéta ~ Csuszovaja azonosításra is adott etimológiai levezetést: egy esetleg paleoázsiai eredetű, a finnugor nyelvekben is megtalálható ‘folyóvíz, áradás’ jelentésű szóból magyarázza, és a thüsszagéta népet az obi-ugorokkal azonosítja. A iürka népnevet szintén finnugor eredetűnek tartja. Vogul, osztják és votják szavak alapján egy finnugor ‘erős, hős, úr’ jelentésű szóból vezeti le, a népet pedig kikövetkeztethető lakóhelyük és lovas vadász életmódjuk alapján a magyarokkal azonosítja. (Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel III. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp., 1997. 120-123.)

A felsorolt népek azonosítására másik módszerként kínálkozhat a Hérodotoszi leírások térképre vitele. A történettudományban, különösen a Szkítia területe révén érintett orosz és ukrán tudományban jelentős irodalom kapcsolódik Hérodotosz minket érdeklő fejezeteihez. Hérodotosz műve alapján térképen ábrázolták Szkítiát, és Dareiosz szkíta hadjáratát. A különböző térképek között azonban jelentős eltérések vannak az androphagoszok, melankhlainoszok, budinoszok, vagyis azon népek elhelyezése szempontjából, amelyeket Hérodotosz szerint a szkíták megpróbáltak szövetségesül megnyerni Dareiosz ellen. Abban azonban sajnos egységes a vélemény, hogy az androphagoszokat, budinoszokat, melankhlainoszokat, akiket mi olyannyira szeretnénk finnugoroknak tudni, a finnugor övezetnél jóval délebbre, illetve délnyugatabbra helyezik el. (Egyedül a budinoszokat jelöli Tyerenzskin és Iljinszkij térképe arra a területre, ahol a Kr. e. 5. században a gyjakovói régészeti kultúra finnugor népessége élt. Je. V. Csernyenko közli B. N. Grakov, M. I. Artamonov, A. I. Tyerenzskin-V. A. Iljinszkij és B. A. Ribakov térképeit: Csernyenko, Je. V.: Szkifo-perszidszkaja vojna. Kijev, 1984. 87-88.) Hérodotosz a nem szkíta népeket az erdőzónába helyezi. Nos a térképek szerint az eurázsiai sztyeppövezet éppen a Fekete-tengertől északra, a szkíták hajdani területének nyugati részén a legkeskenyebb. (Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba IV. Bp., 1982. 4. ábra, 51., 7. ábra, 61-64.) A Dnyeper és a Dnyeszter torkolatától kb. 400-500 km-re északra már az erdő volt a természetes növénytakaró, s a Don torkolatától sem volt 600 km-nél messzebb az erdős részek határa. Hérodotosz idején is erdők lehettek ezeken a tájakon, feltehetőleg ős-indoeurópai, talán ősszláv etnikumok által lakottan.

Az ókori szerzők azonban sok esetben pontatlanul tájolják be az általuk említett vidékeket. Jó példa erre a sok szerző által emlegetett Rhipai hegység, amely nyugat-keleti irányban húzódik a leírások szerint, de a valójában észak-déli Urál hegységgel azonosítható. Ha ezt az azonosítást elfogadjuk, akkor arra gondolhatunk, hogy a Hérodotoszi leírás legtávolabbi népei Nyugat-Szibéria vidékeire lokalizálhatók, s így a felsoroltak között több finnugor és szamojéd nép is lehet.

Hérodotosz földrajzi adatai nem értékelhetők pontosan, ugyanúgy az általa említett népnevek etimológiai magyarázatai is sok bizonytalanságot rejtenek magukban. Megfigyelhető, hogy mind a földrajzi, mind a nyelvészeti magyarázatok érvelésük alátámasztására a másik tudomány hipotéziseit tudományos tényekként használják fel. Ilymódon minden elmélet konstrukciója - legyen az „finnugor párti” vagy a finnugor azonosítást cáfoló - roppant bizonytalan.

Szövegközlések, fordítások:

Herodoti Historiarum libri IX (Teubner, Lipcse 1935.),

Herodote Histoires (Les belles lettres, Párizs 1948-1960.),

Herodotus with an English Translation (The Loeb Classical Library, Cambridge, Massachusets, 1957-1960.)

Hérodotosz: A görög-perzsa háború. (Bibliotheca Classica) Bp., 1989. Fordítás, utószó és jegyzetek Muraközy Gyula.

Hérodotosz: A görög-perzsa háború. Bp., 1998. Fordítás Muraközy Gyula, utószó Hegyi Dolores.

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976. 6.121.3 Hérodotos. 128-129.

Csernyenko, Je. V.: Szkifo-perszidszkaja vojna. Kijev, 1984.

Harmatta János: A magyarok nevei a görög nyelvű forrásokban. Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel III. Szerk. Kovács László, Veszprémy László. Bp. 1997. 119-140.

Tomaschek, W.: Kritik der ältesten Nachrichten über den Skythischen Norden I-II. Sitzungsberichte d. Phil.-Hist. Classe d. Kais. Akademie d. Wissenschaften. 116. Wien, 1888. 715-780.; 117. Wien, 1889. 1-70.

Hérodotosz negyedik könyvének esetleg finnugorokra vonatkozó részei

(A részletek a Hérodotosz A görög-perzsa háború című kötetből valók. Bp. 1989. Fordítás, utószó és jegyzetek: Muraközy Gyula.)

IV. 18. A Borüszthenész túlsó partján a tengerhez legközelebb Hülaia kerül el. Ettől északra szkütha földműveseket találunk, akiket a Hüpanisz folyónál lakó hellének borüsztheneitésznek hívnak, ők azonban saját magukat olbiopolitésznek. Ezeknek a földművelő szkütháknak a területe tehát kelet felé, a Pantikapész folyóig háromnapi járóföld, északi irányban pedig tizenegy napi hajóút a Borüszthenészen. A fölöttük elterülő föld már végtelenbe nyúló pusztaság. A pusztaság után az androphagoszok különálló, semmiképpen sem szkütha népe lakik. Ezek fölött azután valóban pusztaság a táj, ahol semmiféle emberfajta nem él meg. (272.)

IV. 20. A királyi szkütháktól északra egy másik, nem szkütha nép, a melankhlaionoszok laknak. A melankhlainoszokon túl a vidék, tudomásunk szerint, ember nem lakta mocsár és pusztaság. (273.)

IV. 21. Aki a Tanaisz folyón átkel, már nem szkütha földön jár. Az első rész azoknak a száuromatáknak a pusztaság vidéke, akik a Maiétisz-tó öblétől tizenöt napi járásnyira laknak észak felé; itt ezen az egész területen sem vadon nőtt fa, sem gyümölcsfa nincs. A vidék másik része a budinoszoké, ezt a területet viszont mindenfelé sűrű erdő borítja. (273.)

IV. 22. A budinoszoktól északra először egy hét nap alatt bejárható pusztaság kerül el, s a pusztaságon túl, kissé keleti irányban, a thüsszagéták nagy lélekszámú, különálló népe él, amely vadászatból tartja fenn magát. A közvetlen szomszédságukban, ugyanezen a tájon

lagnak a iürkák. Ezek is vadászból élnek, és a következőképpen vadásznak. A vadász felmászik egy fára - mert sűrűn borítják fák a vidéket - és onnan figyel. Mindegyiknek ott van készenlétben a lova, amelyet megtanított hason feküdni, hogy alacsonynak látszék, továbbá a kutyája. Ha a vadász megpillantja a fáról a vadat, nyilával rálő, lemászik a fáról, a lovára pattan, és üldözőbe veszi, nyomában a kutyájával. Ezekről keletre más szküthák lagnak, akik valamikor kiváltak a királyi szküthák közül, s így jutottak el erre a vidékre. (273.)

IV. 23. Ezeknek a szkütháknak a vidékéig az összes felsorolt terület termékeny talajú síkság, ezután azonban köves és kopár. Ha az ember megtesz egy nagy utat ezen a kopár tájon át, a magas hegyek tövében megérkezik egy olyan néphez, amelynek tagjai, mint mondják, születésüktől fogva kopaszok - de a nők is, nemcsak a férfiak -, és abban is hasonlítanak egymásra, hogy az orruk lapos és az álluk nagy. Szkütha ruhában járnak ugyan, de a saját külön nyelvükön beszélnek, és a fák gyümölcsein élnek. A fa neve, amely táplálja őket, pontikon, s nagyjából olyan magas, mint egy fügefá. Gyümölcse hasonló a babhoz, de mag is van benne. Ha megérik, vászondarabokon átnyomják, ilyenkor sűrű és fekete folyadék folyik ki belőle, melynek neve aszkhü. Ezt nyalogatják és tejjel keverve is isszák, sűrű seprőjéből pedig gyümölcsízt készítenek, melyet szintén elfogyasztanak. Jóságuk ugyanis kevés van, mert alig akad jó legelő. Valamennyien egy-egy fa alatt lagnak, amelyet télen fehér nemezzel takarnak be, de nyáron leveszik a takarót. Ezeket az embereket senki sem bántja, mert szentnek tartják őket, nincs is semmiféle harci fegyverük. Ők igazítják el a szomszédok közt támadt viszályt, s ha egy gyilkos hozzájuk menekül, azt senki se bántja. A nevük argippaiosz. (274.)

IV. 24. Ezekig a kopaszokig a vidéket és az ott lakó népeket tehát elég jól ismerjük. Mert eljutnak hozzájuk egyrészt a szküthák, másrészt a Borüsztthenész kikötőjében és a többi pontoszi kikötőhelyen lakó hellének, akiktől nem nehéz értesüléseket szerezni. Az idelátogató szküthák hét tolmács segítségével hét nyelven tárgyalnak. (274.)

Idáig tehát ismerjük a vidéket, a kopaszokon túli területről azonban senki nem tud biztosat mondani, mert az oda vezető utat áthághatatlan hegyek zárják el, amelyeken még senki sem hatolt át. Igaz, a kopaszok azt beszélnek - én ugyan nem hiszem, amit mondanak -, hogy a hegyekben kecskelábú emberek lagnak, s ha valaki még ezeken is túljut, olyan emberekre talál, akik hat hónapot alszanak, amit meg éppenséggel nem fogadok el. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy a kopaszoktól keletre az isszédonok lagnak. Hogy a kopaszoktól és az isszédonoktól északra mi van, arról semmit sem tudunk, azon kívül, amit ők maguk híresztelnek róla. (274-275.)

IV. 26. Mint mesélik, az isszédonoknak ilyenek a szokásaik. Ha valakinek meghal az apja, az egész rokonság juhokat hajt oda, az állatokat áldozatként levágják, a húsukat földarabolják, de földarabolják a házigazda meghalt apját is, aztán összekeverik az egész húst, és feltálalják lakomának. A halott fejéről pedig lehúzzák a bőrt, megtisztítják, bearanyozzák, aztán istenszoborként tisztelik és évenként nagy áldozatokat mutatnak be előtte. A fiú itt úgy tiszteli az apját, mint a hellének a halottakat a halotti ünnepeken. Különben pedig ezekről is az a hír járja, hogy igazságosak, s hogy az asszonyoknak a férfiakéval egyenlő jogokat adnak. (275.)

IV. 27. Ezt tudjuk tehát róluk. Az isszédonok állítása szerint rajtuk túl az egyszemű emberek és az aranyat őrző griffek lagnak. Ezeket a híreszteléseket átvették tőlük a szküthák, a szkütháktól pedig mi többiek, s a szküthák után arimaszposz néven nevezzük őket, mert szkütha nyelven az arima egyet, a szpu pedig szemet jelent. (275.)

IV. 100. Szküthia belső területét északon, az Isztrosztól kezdve, először az agathürszoszok, aztán a neuroszok, majd az androphagoszok, végül pedig a melankhlainoszok földje határolja. (303.)

IV. 101. Szküthia területe tehát négyszöget alkot, két oldalát a tenger határolja, s a szárazföldre épp annyit nyúlik be, amennyit a tengerpartból elfoglal. Mert az Isztrosztól tíz napig tart az út a Borüsztthenészig, és ugyanannyi ideig a Borüsztthenésztől a Maiétisz-tóig, de a tengertől a szárazföld belsejébe a szküthákon túl lakó melankhlainoszokig ugyancsak húsz nap alatt lehet eljutni. (303-304.)

IV. 102. Tanácsot tartottak a szküthák, és megegyeztek, hogy egymagukban nem képesek nyílt csatában visszaverni Dareiosz seregének támadását. Követeket küldtek szomszédaikhoz, így hát a szomszéd királyok is összeültek tanácskozni a roppant sereg közeledtének hírére. A tanácskozáson a taurosz, az agathürszosz, a neurosz, az androphagosz, a melankhlainosz, a gelónosz, a budinosz és a szaumomata király vett részt. (304.)

IV. 105. A neuroszok pedig a szkütha szokásokat követik. Dareiosz hadjárata előtt egy nemzedékkal el kellett hagyniuk országukat a kígyók miatt. Hirtelen ellepték ugyanis földjüket a kígyók, és kintről, a pusztaságból is özönlöttek befelé, így aztán kénytelenek voltak szedni a sátorfájukat és átköltözni a budinoszokhoz. (304-305.)

IV. 106. Az androphagoszok élnek minden nép között a legvadabb szokások szerint, sem jogot, sem törvényt nem ismernek. Ez a nomád nép a szküthákéhoz hasonló viseletben jár, de külön nyelvet beszél. A felsorolt népek közül egyedül ők esznek emberhúst. (305.)

IV. 107. A melankhlainoszok mindannyian fekete ruhában járnak, s a nevük is innen ered. Különben szkütha szokások szerint élnek. (107.)

IV. 108. A budinosz nagy, népes törzs, amelyben mindenkinek kék a szeme és vörös a haja. Van egy nagy, fából épített városuk, Gelónosz a neve. A magas és minden oldalon harminc sztadion hosszú városfalak teljes egészében fából készülnek, akárcsak a lakóházak és a templomok. Állnak itt hellén isteneknek szentelt és hellén módra berendezett szentélyek is, istenszobrokkal és oltárokkal, azok is fából, és háromévenként bakkhikus ünnepet rendeznek Dionüszosznak. Mert a hellén eredetű gelónoszok, akiket elűztek a kikötővárosból, itt, a budinoszok földjén telepedtek le, s félig szkütha, félig hellén nyelvet beszélnek. A budinoszok azonban más nyelven beszélnek, mint a gelónoszok, és nem is az ő életmódjuk szerint élnek. (305.)

IV. 109. Mert ezen a földön a budinoszok az őslakók, akik nomád módon élnek. A vidék lakói közül egyedül ők eszik meg a fenyőtobozban lévő magokat. A gelónoszok viszont földművelők, kenyeret esznek, kertet művelnek, és sem alakra, sem bőrszínre nem hasonlítanak a budinoszokhoz. És bár a hellének a budinosz népet gelónosznak nevezik, nincs igazuk. Az országot a legkülönbözőbb fák borítják sűrű erdőkben, s a legsűrűbb erdő közepén egy hatalmas tó és mocsár terül el, amelyet nádas övez. Ebben aztán vidrát meg hódott fognak, továbbá egy négyszögletes fejű állatot, amelynek irhájával köpenyt bélelnek, heregolyójával pedig méhbetegséget gyógyítanak. (305-306.)

IV. 119. Így beszéltek a szküthák követői, a különböző népektől összegyűlt fejedelmek pedig megtanácskozták a dolgot, de nem jutottak egyetértésre. A gelónosz, a budinosz és a szaumomata király közös akarattal megígérte, hogy segítséget nyújt a szkütháknak. Az agathürszosz, a neurosz, az androphagosz, a melankhlainosz és a taurosz király viszont a következő választ adta:... (309.)

IV. 120. Ez volt tehát a királyi szküthák egyik hadereje, és a leírt útvonalon kellett haladnia. A királyság másik részének a haderejét két törzs tette ki, a nagyobbiknak Idanthürszosz, a kisebbiknek Taxakis volt a királya. A két törzs egyesült, s hozzájuk csatlakoztak a gelónoszok és a budinoszok is. Az ő feladatuk az volt, hogy egynapi járással a perzsák előtt haladjanak, ne bocsátkozzanak ütközetbe, de mindenkor a haditerv szerint cselekedjenek. Először

azok felé az országok felé hátráljanak, amelyek megtagadták tőlük a szövetséget, hogy belevonják őket is a háborúba. (310.)

IV. 122. A szküthák átkeltek a Tanaiszon, nyomukban a perzsák is szintén átkeltek, és addig üldözték az előttük haladókat, míg át nem keltek a szauromaták földjéről a budinoszokéra. (311.)

IV. 123. Amíg a perzsák szkütha és szauromata földön jártak, nem találtak semmi elpusztítá-
nivalót a sivár pusztaságon. Mikor azonban betörték a budinoszok területére, s ott állt előttük
a fabástyás város, amelyet budinosz lakói elhagytak és kiürítettek, azt azután végre feléget-
hették. Dolguk végeztén, folyvást a lovasok nyomában, átvonultak az országon, s egy sivatag
pusztába értek. Ez a sivatag, amely a budinoszok földjétől északra húzódik, s amelyen nyoma
sincs emberi településnek, széltében hét nap járóföld. Túl a sivatagon a thüsszagéták laknak,
földjükön négy nagy folyó ered, amelyek a maiéták földjét átszelve, az úgynevezett Maiétisz-
tóba ömlenek. Ezek pedig: a Lükosz, az Oarosz, a Tanaisz és a Szürgisz. (311.)

IV. 125. S mivel Dareiosz nem hagyott fel az üldözéssel, a szküthák az előzetes haditerv
szerint azokba az országokba húzódtak vissza, amelyek megtagadták tőlük a szövetséget.
Először a melankhlainoszok földjére vonultak, akiket rémületbe ejtett a szküthák és a perzsák
betörése, innen aztán átmentek az androphagoszok földjére ... A melankhlainoszok, az andro-
phagoszok és a neuroszok azonban, mikor a szküthák és a perzsák megjelentek a földjükön,
rémületükben megfélemeztek minden korábbi fenyegetőzésükről, és mindig északnak tartva
elmenekültek a pusztaságba. (312.)

IV. 136. Mikor a szküthák meghallották a dolgot, tüstént felkerekedtek, egyesítették két sereg-
részüket - azt, amelyben a szauromaták, és azt, amelyben a budinoszok meg a gelónoszok
voltak -, és üldözőbe vették az Isztroszhoz tartozó perzsákat. (136.)

Tacitus

Tacitus és a Germania

Publius Cornelius Tacitus a legnagyobb római történetíró kb. Kr. u. 55-ben született és 117-ig élt. Kora politikai életének is tevékeny résztvevője volt: 97-ben consul, majd később Kisázsia helytartója. Két legjelentősebb műve, a *Historiae* és az *Annales* a korai császárkort dolgozza föl. Tacitus történetírói módszere, stílusa, értékítéletei még a középkori történetírókra is nagy hatást gyakoroltak. A röviden csak *Germania* címmel idézett *De origine et situ Germanorum* című művében a Róma látókörében felbukkant és Rómát fenyegető germán törzsek életéről, társadalmáról írt.

A Germania finnugor vonatkozásai

Az ókori latin szerzők közül Tacitus közöl elsőként kétségtelenül a finnugorokra vonatkozó leírást. A Germaniában három népnévnek vannak finnugor kapcsolatai. Az aestii elnevezéssel jelölt nép lakhelye a Balti-tenger déli partvidékén, a Visztula és a Finn-öböl közti részen lehetett Tacitus leírása szerint. Ez a népnév azonos a mai észt népnévvel, de germán eredetű, s ezért a kutatás inkább valamely balti népre vonatkoztatja. Úgy vélik, hogy ez a népnév később ment át a baltiak közelébe költöző finnugor eredetű észtekre. A sithoni népnév szintén a *Germania* 45. kapitulusában fordul elő. A sithonusok a leírás szerint a Botteni-öböl északi partvidékén élhettek. Ez a népnév is germán eredetű. A meglehetősen északi lakóhely miatt a sithoni népnevet a lappokra vonatkoztatják. Azon elképzelések, hogy a sithonusok és az aestiusok nem finnugorok, ellentétben vannak a finn és észt régészek nézetével, amely szerint a balti finnek már a középső kőkor vége - az újkőkor kezdete óta mai lakóhelyükön élnek. A 46. fejezetben felbukkanó fenni népről Tacitus többet ír, mint az aestiiról és a sithoniról. A fennusokat vad népnek írja le, amelynek nincsenek állandó települései és házai, s tagjai főként vadászatból élnek. Ezt a leírást a kutatók leginkább azért vonatkoztatják a lappokra, s nem a finnekre, mert úgy vélik, hogy abban az időben a finnek már magasabb színvonalon éltek. Ezt az elképzelést azonban régészetileg egyáltalán nem támasztották alá, mellette leginkább az szól, hogy a norvégok korábban a lappokat nevezték finneknek.

Szövegközlések, fordítások:

P. Cornelii Taciti libri qui supersunt. II/2. *Germania. Agricola. Dialogus de oratoribus*. Ed. E. Köstermann. Lipsiae, Teubner 1962.

Tacitus összes művei I-II. (Bibliotheca Classica) Ford. Borzsák István. Bp., 1980.

Tacitus összes művei. Ford. Borzsák István, jegyzetek Zsolt Angéla. Szeged, 1998.

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976. 6.213 P. Cornelius Tacitus. 162-164.

Nagy F.: Északi nyelvrokonaink Tacitusnál. Tacitus Germaniájának két utolsó fejezete. *Egyetemes Philológiai Közlöny* 56. (1932.) 99-108., 169-175.

Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. (reprint: 1994.) A lappok elnevezései. 279-285.

A Germania finnugor vonatkozású részei

(A részletek a Tacitus összes művei, I. kötetből valók, fordította Borzsák István)

(45.) Tehát most már a Sueb-tenger jobb partján az aestius törzsek földjét nyaldossa a víz: rítusaik s szokásaik a suebekéhez, nyelvük a britanniaihoz áll közelebb. Az istenek anyját tisztelik. Babonás hitük jelvényeként vadkanképmást viselnek: ez fegyverek s minden féle más védelem helyett még az ellenség gyűrűjében is mentesíti a gondoktól az istennő hívét. Ritkán használnak vasfegyvert, gyakrabban dorongot. A germánok szokott kényelmességéhez képest kitartóbban termesztenek gabonát s egyéb növényeket. De még a tengert is kutatják és ők az egyedüliek, akik a sekély vízben és parton borostyánkővet, a maguk nyelvén glaesum-ot gyűjtögetnek. Mint afféle barbárok, sem a természetét, sem a keletkezését nem kutatták, nem is tudták meg; sőt sokáig a tengertől kivetett egyéb dolgok között hevert, míg a mi fényűzésünk nevet nem adott neki. Ők maguk nem használják: durva állapotában szedik, megformálatlanul továbbítják s csodálkozva veszik el az árát...

A suionok után a sithonok törzsei következnek. Minden tekintetben hasonlóak, csak abban különböznek, hogy asszony az uralkodójuk: ennyire elfajzottak nemcsak a szabadságtól, de még a szolgaságtól is. (70-71.)

(46.) Itt van Suebia határa. Nem tudom, vajon a peucinusok, venedusok és fennusok törzseit a germánokhoz vagy a szarmatákhoz soroljam-e, bár a némelyektől bastarnáknak nevezett peucinusok nyelvben, életmódban, lakóhely és házak dolgában olyanok, mint a germánok... A venedusok sokat átvettek szokásaikból, mert a peucinusok és a fennusok közt vonuló erdőkben és hegyekben rablók módjára portyáznak... A fennusok szörnyen vadak, gyalázatosan szegények: nincs fegyverük, nincs lovuk, nincs otthonuk; élelmük fű, ruhájuk állati bőr, fekvőhelyük a föld. Csak a nyílban bízhatnak, melyet vas híján csontheggyel látnak el, s a férfiak csakúgy vadászatból tengődnek, mint a nők. Mert mindenhová elkísérik a férfiakat s részt kérnek a zsákmányból. A vadállatok s viharok elől még a gyermekeknek is az az egyetlen menedék, hogy holmi vesszőfonadék alá húzódnak: ide térnek meg az ifjak, ez fogadja be az öregeket. De ezt külön boldogságnak tartják, mintha a földeken nyögnének, házakkal vesződne, a maguk s mások vagyonát remény s félelem közepette forgatnák: biztonságban az emberektől, biztonságban az istenektől, a legnehezebb dolgot érték el, azt, hogy még vágyakozásra sincs szükségük. (71-72.)

Jordanes

Jordanes ravennai püspök, római történetíró a 6. század első felében élt. Egy ideig az alán származású bizánci hadvezér, Guthingis Baza írnoka volt, később azonban keresztény hitre tért és a papi hivatást választotta. Írt egy világtörténetet is, amelynél azonban jelentősebb a gótokról írt műve. Jordanes gót származása miatt érdeklődött a gótok iránt. (Apjának neve azonban egyes kutatók szerint alán hangzású.) Akkoriban már létezett egy összefoglalás a gótok történetéről, amelyet Cassiodorus római szenátor (485-580) írt. *Historia Gothorum* című, 13 könyvből álló műve az 533. évig követte a gótok történetét. Ezt a művet folytatta Jordanes az 551. évig. Munkájának címe: *De origine actibusque Getarum* (A geták eredetéről és tetteiről; a cím azt sugallja, hogy a gótok a geták leszármazottai), röviden csak *Getica* néven emlegeti a tudomány. Jordanes műve gyenge latinsággal íródott, s a szerző a valóságot rendre keveri a mesés történetekkel. Cassiodorus gót története azonban sajnos elveszett, s ez a tény hibái ellenére felértékeli Jordanes írását. A középkori magyar krónikások, beleértve Antonio Bonfini is, átvettek Jordanestől egyes történeteket, pl. a csodaszarvas-legendát, s Attila hármaskoporsóba temetésének motívumát.

A *Getica* magyar fordítása 1904-ben jelent meg, Brassóban. Ez a mű azonban mára elavult. Az újabb fordítás Pécsen készül, a Janus Pannonius Tudományegyetem Ókortörténeti és Régészeti Tanszékén.

A Getica finnugor vonatkozású részeiről

Jordanes *Geticájában* több, ma is használatos finnugor népnév szerepel, amelyek értelmezése, mai népekkel való megfeleltetése a történészek örök témája. Művében szerepelnek még olyan népnevek, amelyek már kihalt finnugor népekre, közösségekre vonatkoznak, illetve amelyeknek egyes finnugor népekkel való azonosítására már történt kísérlet, de az eredmény igen csak kétséges. Három csoportba oszthatók tehát ezek a népnevek. Az első csoportba tartoznak: *screrefennus*, *finnus*, *aestus*, *mordens*, a másodikba a *merens*, a harmadikba pedig a *thiudos*, *inaunxis*, *vasinabronca*, *imniscaris* népek.

A *mordens* népnév vitán felül a mordvinokra vonatkozik, és így a keleti finnugorok közül a mordvin a forrásokban legkorábban szereplő nép. A *screrefennus* elnevezés a Kr. u. 6. században bukkan fel a történetíróknál: a bizánci Prokopiosznál, illetve Jordanesnél. A fennusok először Tacitusnál szerepelnek, majd a rájuk vonatkozó adatokat más szerzők is átveszik (pl. Klaudiosz Ptolemaios a Kr. u. 2. században). Az észtek neve szintén Tacitusnál szerepel először. A finnugrisztikában problémát okozott ezen három elnevezés eredete és értelmezése. A finn és az észtek népnév a szakirodalom szerint germán eredetű, a *screrefenni* (ill. Prokopiosznál *scritiphinoi*) alak első tagja pedig az óskandináv *skrida* 'hótalpon jár' igéből származik. A népnevek idegen eredeztetése az egyik alapja volt azon feltételezéseknek, hogy ezek az elnevezések nem a finnek és észtek elődeire vonatkoznak. A korai forrásokban szereplő észteket nem finnugor, hanem balti népnek vélték. A *screrefennus* és a *fennus* népről pedig a forrásokban megörökített életmódjuk alapján vélték, hogy nem lehettek finnek, csak az alacsonyabb társadalmi-gazdasági szinten élő lappok. Mindezek elég bizonytalan érvek. Az természetes, hogy egy nép külső elnevezése más nyelvből származik, így van ez a magyarok külső elnevezésével is. Ebből tehát az adott nép nyelvére, etnikai hovatartozására nem lehet következtetni. Elég gyenge lábakon áll a suomi-finnek és a lappok hajdani életmódjának összehasonlítása, és az előbbieket magasabb rendű kultúrájának hangsúlyozása is. A leírásokból olyan halász-vadász-gyűjtögető életmódra következtethetünk, amely napjainkig jellemző az

erdőlakó népekre, s amelyet csak kiegészít a földművelés és az állattenyésztés, ott, ahol arra egyáltalán lehetőség van.

A srerefennusok és a fennusok tudatos megkülönböztetése a forrásokban megengedi azt a feltételezést is, hogy az egyik csoportot a suomi-finnekkal azonosítsuk. Az észtekről Jordanes egy helyen azt írja, hogy a Germán-óceán igen messzire nyúló partját lakják. Tekintettel arra, hogy a Baltikum északi végein ma az észtek laknak, ez az információ a mai észtek elődeire is vonatkoztatható. (Erről a kérdéssel l. még Tacitusnál.)

A merens népnév Jordanesnél az Oroszország középső területein hajdan őslakos merja népre vonatkozik. A merjákat hagyományosan a volgai finnugorokhoz sorolják. Újabb kutatások szerint azonban nyelvük átmenetet képezett a volgai finnugor és a balti finn nyelvek között. (Bereczki Gábor: A merja nyelv helye a finnugor nyelvcsaládon belül. Magyar Nyelv 85. 1989. 439-442.) A merják előfordulása Jordanesnél arra utal, hogy lélekszámában és gazdálkodásában jelentős finnugor nép volt. Az orosz behatolás azonban az ő területüket érte el a leghamarabb, s ez, valamint a kapcsolatok kezdeti békés jellege azt eredményezte, hogy a merják igen hamar eloroszosodtak.

Bokor János 1904-es fordításához lábjegyzetben csatolta néhány népnév finnugor eredeztetését. Véleménye szerint a Hermanaricus alattvalói között felsorolt thiud törzs a csúddal azonos, az inauxis az Aunuksen maa földrajzi névből ered (ezáltal az Olonyec vidéki inkerikre utal), a vasinabronca a vesz (vepsze) népet takarja, az inniscaris pedig a cseremiszekkel hozható összefüggésbe. A szerző ezen azonosítások említésekor nem hivatkozik más, korábbi művekre, így nem tudjuk, hogy ezek idegen ötletek, avagy a sajátjai-e. A finnugrisztikai szakirodalom nem foglalkozott Bokor János etimológiáival, pedig érdemes lenne ellenőrizni, honnan származnak, s van-e köztük esetleg elfogadható. Tudományos igazolásra leginkább a thiud ~ csúd megfeleltetésnek van esélye.

Szövegekölélések, fordítások:

Bokor János: Jordanes. A gótok eredete és tettei. Középkori krónikások 3. Brassó, 1904.

Jordanes: Getica I. XXIV-XXVIII. Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történeti Tanszékeinek Évkönyve. Pécs, 1993. (1994.) 201-220. [Részletek kommentárokkal, szerk. Kiss Magdolna és Lengvári István]

Szkrzsinszkaja, Je. Cs.: Iordan o proiszhozhgyenyii i gyejanyijah getov. Getica. Moszkva, 1960.

Th. Mommsen: Iordanis Romana et Getica, MGH AA V/I, Berolini, 1882.

Tanulmányok, monográfiák:

Benedicty Róbert: A Thuleról szóló ethnographiai exkurzus a kaisareiai Prokopiosnál. Antik Tanulmányok 10. (1963.) 59-65.

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976. 6.215 Iordanes. 165-166.

Klima, László: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis. Studia Historica Fenno-ugrica I. Oulu, 1996. 21-33.

Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Bp., 1937. (reprint: 1994.) A lappok elnevezései. 279-285.

A Getica finnugor vonatkozású részleteinek fordítása

(A fordítást Kiss Magdolna készítette Th. Mommsen 1882-es kritikai kiadása alapján.)

3.21. Ott pedig másféle népek vannak, a screrefennusok, akik nem gabonaélelmet keresgélnek, hanem vadállatok húásával és madártojásokkal táplálkoznak. Itt a mocsarakban a madarak annyit költenek, hogy az nemcsak fajuk szaporodását biztosítja, hanem e népet is jóllakatja.

3.23. Ezekből is kijebb vannak az ostrogothák, a raumaricusok, aeragnaricusok és a nagyon szelíd finnusok, akik Scandza minden lakójánál szelídebbek.

5.36. Az óceán partján pedig, ahol a Vistula folyó árja hármastorkolattal ömlik bele, a vidivariusok laknak, akik különféle néptörzsekből sereglettek össze. Mögöttük ugyancsak az óceán partjain telepedtek meg az aestusok, egy teljesen békés emberfajta.

23.116. Ugyanis, amikor a gótok királya Geberich elköltözött a földi világból, bizonyos idő elteltével az amalus származású igen híres Hermanaricus követte az uralkodásban, aki sok és szerfelett harcias északi népet legyőzött és törvényeinek alávetett. Méltán hasonlították őt néhányan az elődeink közül Nagy Sándorhoz. Hatalma alatt álltak, minthogy ezeket legyőzte, a golthescytha, thiudos, inauaxis, vasinabronca, merens, mordens, imniscaris, rogas, tadzans, athaul, navego, bubegena, colda [törzsek].

23.120. Ugyanő igazta le hasonlóan ésszel és erővel az aestusok törzsét is, akik a German-óceán igen messzire nyúló partját lakják, és Scythia és Germania minden népén úgy uralkodott, mintha saját alattvalói lennének.

József kazár kagán

József kazár kagán levelének keletkezési körülményeiről

Haszdáj ibn Saprut, egy zsidó származású férfiú III. Abdarrahmán kordovai kalifa (912-961) minisztere és háziorvosa volt. Hivatalából adódóan értesült arról, hogy a kazárok zsidó vallásúak. Ez nagyon felkeltette az érdeklődését, mivel az ibériai félsziget zsidó származású lakossága körében elevenen élt a hagyomány arról, hogy valahol keleten létezik Dávid király országa, ahol a zsidók szabadon és függetlenségben élnek. Haszdáj ibn Saprut ezért megpróbálta felvenni a kapcsolatot a kazár uralkodóval. Levelét cseh, magyar, orosz és volgai bolgár földön keresztül szándékozott eljuttatni a kazár fővárosba, Itilbe. A levelezés két változatban maradt fenn. Az első változat tartalmazza Haszdáj ibn Saprut levelét és a kazár uralkodó válaszát. Ezt először 1577-ben publikálták. Sokáig teljes egészében hamisítványnak tartották. A múlt század második felében egy Firkovics nevű híres régiséggyűjtő és hírhedt hamisító állt elő a második kézirattal. Ez csak József kagán válaszát tartalmazza, de bővebb formában. Előkerülésének körülményei miatt ezt a változatot is nagy gyanakvással fogadták a filológusok. A levelezést Telegdi Zsigmond 1940-ben önálló tanulmányban tárgyalta. (Telegdi Zsigmond: A kazárok és a zsidóság. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve. Bp., 1940. 247-287.) Véleménye szerint Haszdáj levelének eredetiségében nincs okunk kételkedni. József választlevele kérdése viszont már összetettebb probléma. A rövidebb és a hosszabb változat közül valószínűleg a hosszabb áll közelebb az eredetihez. Az eredeti levél azonban bizonyosan nem a kazár udvarban fogalmazódott. Valószínűleg a mai Spanyolország területén állította össze valaki, így kívánván megfelelni a zsidók körében élő érdeklődésnek. Megírásának ideje feltehetőleg a 10. század második - a 11. század első fele, mivel utalások alapján megállapítható, hogy a század végén már ismert volt. A válasz írója vagy szóbeli hagyományra támaszkodott, vagy arab geográfusok műveiből vette adatait. A levél azonban egyetlen ma ismert arab földrajzi művel sincs kapcsolatban. Egybevetve korabeli más földrajzi munkákkal, megállapítható, hogy a levél, noha valószínűleg nem József kazár uralkodótól származik, mégis helyes adatokat rögzít a korabeli kelet-európai viszonyokról.

József kazár kagán levelének finnugor vonatkozásai

A levélben felsorolt népek mind ismertek más forrásokból. A burtaszokat török, iráni vagy finnugor népnek tartja a szakirodalom. Finnugor származtatásuk a burtasz és a mordvin népnevek egyeztetésén alapul. A burtasz valószínűleg a sztyepp illetve az erdőssztyepp övezetében szokásos módon többféle nyelvű népességből összeötvöződött politikai egység. A tatárjárás után szétszóródott, egyes csoportjai a mordvinok területére menekültek. Ez is erősíti azt a feltételezést, hogy esetleg mordvinok is éltek a burtaszok között. Az ariszu népnév az erzával azonos. A két nagy mordvin etnikai csoport közül az erzák neve jóval hamarabb felbukkan a forrásokban, mint a moksáké. (Az erza a 10. században, míg a moksza csak a 13. században.) Ez azt mutatja, hogy az erzák néppé válása és etnikai tudatuk kialakulása megelőzte a moksákét. A cermisz népnév világosan a cseremisszel azonosítható, kérdéses azonban a forrásokban említett cseremiszek azonosítása a mai cseremiszekkel, tehát a marikkal. Az orosz őskronika szerint a cseremiszek az Oka torkolatánál éltek. A marik etnogenezisének azonban a régészeti adatok szerint nem lehetett színtere az Oka torkolatvidéke. Ezt már a múlt századi kutatás látta, és ezért a marikat megpróbálták azonosítani a merjakkal, hogy így a mari etnogenezist a Vjatka-Vetluga köztől nyugatra lévő területekre - tehát az Oka torkolatvidékére

is - kiterjeszthessék. Ez az elmélet sem ad azonban magyarázatot a problémára. A merjákat ugyanis elkülöníti a cseremiszeiktől az orosz őskrónika, és lakóhelyüket is pontosan meghatározza: a Rosztovi- és a Klescsino-tó mellett. A merják tehát ugyanolyan távol éltek nyugat felé az Oka torkolatvidékétől, mint a marik kelet felé. Az is elképzelhető, hogy volt az Oka torkolatánál egy cseremisz nevű finnugor csoport, amely a volgai vagy a permi finnugorokhoz tartozott, s amikor az oroszok kelet felé terjeszkedtek, és találkoztak a marikkal, a két csoport kulturális és nyelvi rokonságát látván, a marikat is cseremiszeknek kezdték nevezni. Arra is van adatunk, hogy a cseremisz népnév valamiféle gyűjtőnév lehetett. Kazany 1552-es bevétele után IV. Iván parancsára összeírták az újonnan elfoglalt területek népességét, amelyet összefoglalóan cseremisznek neveztek, noha valószínűleg nem csak cseremiszek kerültek ekkor orosz fennhatóság alá, hanem mordvinok és votjakok is.

Szövegközlések, fordítások:

Kohn Sámuel: Héber kutforrások és adatok Magyarország történetéhez. Bp., 1881., reprint Bp., 1990. 38-39.

Tanulmányok, monográfiák:

Klima, László: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis. *Studia Historica Fenno-ugrica* I. Oulu, 1996. 21-33.

Kokovcov, P. K.: Jevrejszko-Hazarszkaja perepiszka v X. veke. Leningrád, 1932.

Telegdi Zsigmond: A kazárok és a zsidóság. *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve*. Bp., 1940. 247-287.

Róna-Tas András: József kazár kagán levelezése. *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Bp., 1994. 308.

Zimonyi István: Burtaszok. *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Bp., 1994. 134-135.

József kazár kagán levelének finnugor vonatkozású részlete

(A részlet Kohn Sámuel kötetéből való. A bővebb változat kiegészítései dőlt betűkkel.)

Továbbá országunk terjedelme, hosszasága és szélessége iránt kérdezősködöl. Tudd meg, hogy ez a folyó mentében van, közel a Gorgán tengerhez, kelet felé négy hónapnyi járó földig. *(Tudósítlak, hogy az Atel (v. Etel) folyó mellett lakom a Gorgan folyó (olv. tenger) végén; e folyó kútfeje pedig kelet felé van innen négy hónapnyi járóföldön.)* E folyó mellett sok nagy és számlálhatatlan nép lakik falvakban, városokban és várakban, mindössze kilenc igen nagy és számos nép, mely mind adófizetőm. *(E folyó mellett sok nép falvakban és részben nyílt, részben megerősített városokban lakik, s ezek nevei: Burtasz, Bulgar, Szuvar, Ariszu, Cermisz, Venentít, Szavar, Clávijun, minden egyes nép igen nagy, megszámlálhatatlan s nekem adót fizet.)* (38-39.)

Magyarázatok

1. A bulgar népnév a volgai bolgárokra vonatkozik.
2. A szuvar a volgai bolgárok egyik törzse volt Ibn Fadlán szerint. Ismert ilyen nevű város is a volgai bolgároknál.
3. A venentít és a clavijun keleti szláv (orosz) népességre vonatkozik.

4. A szavar valószínűleg a kazárok közelében élt szavárd néppel azonos. Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó szerint a Kárpát-medencei magyarok követek útján kapcsolatban álltak a Perzsia határán élő testvéreikkel, akiket úgy neveztek, hogy sabartoi asphaloi, 'rendíthetetlen szavárdok'. Ezen híradásból arra következtethetünk, hogy a József kagánnál említett szavar nép a keleten maradt magyarokkal azonos.

Bíborbanszületett Konstantin

(VII. Konstantin, Constantinus Porphyrogenitus)

Bíborbanszületett Konstantin (912-959) bizánci császár több kiemelkedő jelentőségű művet hagyott az utókorra. A tudományok és a művészetek iránti érdeklődését apjától, Bölcs Leótól örökölte. Tehetsége mellett ideje is volt bőven, mivel igen sokáig nem gyakorolhatta hatalmát. Már apja életében társasázzá koronázták, de előbb a régenstanács, majd apósa, a 920-944 között uralkodott Romanosz Lekapénosz távol tartotta a hatalomtól. Így ténylegesen csak másfél évtizedig uralkodott. Mellőzöttségének éveiben kezdte tudósai segítségével a régi történeti munkák kivonatolását, újraserkesztését. Ezt a tevékenységét folytatta legszívesebben tényleges uralkodása alatt is. A Konstantinnak tulajdonított fontosabb művek: Vita Basilii, De thematibus, De ceremoniis aulae Byzantinae, De administrando imperio. Ezen művek közül finnugor vonatkozású részlet a harmadikban olvasható.

De administrando imperio (A birodalom kormányzása)

Ezt a művét a császár munkatársai anyaggyűjtő, másoló tevékenységének segítségével 948-952 között készítette el. Eleinte nem volt egységes mű, az egymástól függetlenül összeállított részeket Konstantin 952 után szerkesztette egybe. A birodalom kormányzását Bíborbanszületett Konstantin fia, a későbbi II. Romanosz császár számára írta tankönyvként az uralkodói mesterségről. Ebből következően az uralkodó sok olyan bizalmas információt is rögzített, amelyet nem szánt a nyilvánosság elé. A művet titkos iratként őrizték, a bizánci időkben csak egyetlen kézirat maradt fenn.

A De administrando imperio finnugor vonatkozásai

A Birodalom kormányzása a magyar őstörténet talán legfontosabb forrása. A magyarokról összegyűjtött bizánci értesülések mellett Bulcsu és Tormás hercegek bizánci látogatásának emlékét is megőrizte. A mű egyéb finnugor vonatkozásai ehhez képest igen csekélyek. Konstantin a besenyők országáról írván jegyzi meg, hogy tíz napi járóföldre van Mordviától. A finnugor népek közül - most a magyarokra nem gondolva - legdélebbre a mordvinok helyezkednek el. Területük az erdőövezet és az erdőssztyepp határán helyezkedik el. Ez azt eredményezte, hogy a sztyeppövezetben zajló népvándorlás sokkal inkább érintette őket, mint a többi finnugor népet. De már korábbi időszakokban - a bronzkortól kezdve - jelentősek voltak a mordvinok és a sztyeppövezetben élő ősiráni népek kapcsolatai. A kiterjedt, nagymúltú kapcsolatrendszer eredményeképpen a mordvin társadalom és gazdaság fejlettebb szinten állt a többi finnugor nép társadalmához, gazdaságához képest. Orosz források szerint a mordvinoknak fejedelmek is voltak. Ezt a fejlettségi szintet jelzi, hogy Bizáncban is tudtak róluk, s földjüket országgént emlegették.

Szövegközlések, fordítások:

Constantine Porphyrogenetus, De administrando imperio. Greek text ed. by Gy. Moravcsik, English Translation by R. J. H. Jenkins. New revised Edition. Washington, 1967.

Litavrin, G. G. - Novoszelcev, A. P.: Konsztantyin Bagrjanorodnij: Ob upravlenyii imperii. Moszkva, 1989.

Moravcsik Gyula: Bíborbanszületett Konstantin: A birodalom kormányzása. Bp., 1950.

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976. 6.126.3 VII. (Bíborbanszületett) Konstantin. 151-154.

Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Bp., 1984.

Klima, László: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis. *Studia Historica Fenno-ugrica* I. Oulu, 1996. 21-33.

Toynbee, Arnold: Constantine Porphyrogenitus and His World. London, 1973.

A De administrando imperio mordvin vonatkozású részlete:

(A részlet Moravcsik Gyula: Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai című kötetből való, a szerző fordítása.)

37. Besenyőország távolsága Úziától és Kazáriától öt napi út, Alániától hat napi út, Mordiótól tíz napi út, Oroszországtól egy napi út, Turkiától négy napi út, Bulgáriától fél napi út, Chersonhoz nagyon közel van, Bosporoshoz pedig még közelebb. (41-42.)

Al-Balkhi, al-Isztakhri, Ibn Hauqal

Al-Balkhi és geográfusi tevékenységének folytatói, al-Isztakhri és Ibn-Hauqal külön csoportot képeznek az arab geográfusok között.

Al-Balkhi

Samisztijan faluban született, Balkh város közelében, 850-ben. 934-ig élt, teljes neve Abu Zayd Ahmad ibn Sahl al-Balkhi. Fiatal korában tudásszomját kielégítendő vándorútra indult, ahonnan Balkh városába tért vissza. Hamar híre ment bölcsességének, Abu'l-Qasim wazir mellett titkárként dolgozott. A buharai emír fényes állást kínált fel neki. Al-Balkhi el is indult Buhara felé, de egy áradó folyó visszafordulásra készítette. Szuvar al-aqálum (Az égövek térképei), másként Taqvim al-buldán (Az országok szélességeinek és hosszúságainak meghatározása) című munkája a legfontosabb forrása al-Isztakhri és Ibn Hauqal műveinek. Al-Balkhi műve sajnos elveszett, s csak annyira ismerjük, amennyi kideríthető róla al-Isztakhri és Ibn-Hauqal átdolgozásai alapján. Valószínűleg egy 20 részből álló világtérkép volt, kommentárokkal ellátva.

Al-Isztakhri

Teljes neve: Abu Iszháq Ibráhim Ibn Muhammad al-Fáriszi al-Karkhi al-Isztakhri. A 10. század első felében tevékenykedett. Életrajzi adatai nem ismeretesek. Nevéből következtetve Isztakhr városában született, és sokáig élhetett Bagdadban. (Erre utal, hogy Karkh Bagdad egyik városrésze.) Valószínűleg Bagdad volt az a város, ahol találkozott Ibn Hauqallal. Információkat cseréltek és egyeztettek térképeiket. Al-Isztakhri Szamarkandban halt meg, ahol szintén hosszabb ideig élt és dolgozott. 951-952 körül írhatta Kitáb al-maszálik va'l-mamálik (Az utak és birodalmak könyve) című művét. Ebben saját utazásaira alapozva továbbfejlesztette al-Balkhi atlaszát. Művét Ibn Hauqal folytatta és további kiegészítésekkel látta el.

Ibn Hauqal

Teljes neve többféleképpen szerepel a hazai szakirodalomban:

- 1) Abu'l-Qasim ibn Al al-Nasibi, ibn Hawqal (Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976., 225.)
- 2) Kmoskó két nevét említi (Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk. Zimonyi István. Bp. 1997., 75., 95. j.), az elsőről (Abu-l-Qasim Muhammad al-Mausili) hangsúlyozza, hogy eredetét nem ismeri, a másodikat Idriszitől idézi: Abu-l-Qasim Muhammad al-Hauqali al Bagdadi.

Az első pontban említett neve azt sugallja, hogy Ibn Hauqal a Felső-mezopotámiai Niszbiszből született. 943-973 között beutazta az egész iszlám világot, talán mint kereskedő vagy misszionárius. Járt Örményországban és Azerbajdzsánban is. Útjai során mindig nála voltak Dzsahjáni, Ibn Hordadbeh és Qudama földrajzi munkái, amelyeket összevetett az általa tapasztaltakkal. Műve, a Kitáb al-maszálik va'l mamálik nemcsak nevében egyezik al-Isztakhri művével, hanem lényegében annak az általa szerzett új ismeretekkel kiegészített változata. (A mű másik ismert címe: Kitáb szurat al-ard, „A föld térképének a könyve”.)

Al-Balkhi, al-Isztakhri és Ibn Hauqal műveinek finnugor vonatkozásai

Al-Balkhi 20 térképen ábrázolta az általa ismert világot. Al-Isztakhri bevezetőjében a klímákat (nagyobb tájegységeket) ismertette, városaikról, hegyeikről, folyóikról szólván, majd az iszlám országait írta le, 20 tájegységre osztva. Ibn Hauqal az al-Isztakhri-féle leírást egészítette ki újabb adatokkal. Finnugor szempontból a klímák leírásában az a rész érdemel figyelmet, amelyben az ar-rusz népről van szó. Közéjük sorolva ugyanis az al-arszanija népre bukkanhatunk, amely minden bizonnyal az erza-mordvinokkal azonos. A leírás szerint az al-arszanija nép uralkodója Arsza városában lakik, ez a helynév azonosítható az erza népnévből származó Rjazany városával. Régészeti adatok szerint Rjazany környékén zajlott az erza-mordvin etnikai csoport kialakulása. Az erzák a leírás szerint rendkívül veszélyesek, a területükre lépő idegent megölik, ugyanakkor azonban mégis lehet velük kereskedni, mert folyóikon leereszkednek, hogy áruikat elcseréljék. Ezek az adatok hitelesítik Julianus és az ismeretlen magyar püspök beszámolóját a mordvinok vadságáról, valamint egybevágnak Abu-Hámid leírásával, aki más finnugor népekkel kapcsolatban említi az ún. „néma kereskedelem” gyakorlatát. A szovjet, majd oroszországi szakirodalomban többen vitatták és vitatják az al-arszanija nép azonosítását az erzákkal. A. L. Mongajt például Abu-Hámid al-Garnáti művéhez írt kommentárjában az ar népet (amely a votjákokat takarja) azonosítja az Isztahrinál szereplő al-arszanija néppel (l. Abu-Hámidnál). Ennek az azonosításnak újabban több finnugor történész és régész hívéül szegődött (Griskina, M. V.: Udmurti: Etyudi iz isztorii IX-XIX. vv. Izsevszk, 1994. 12-19.), a kérdésről vita bontakozott ki a Finnougrovedenyije című folyóiratban. I. V. Dubov Arsza városát és az al-arszanija népet a Felső-Volga vidék régészeti leleteinek népességével azonosította. (Dubov, I. V.: Szevero-Vosztocsnaja Rusz v epohu rannego srednyevkovja. Leningrád, 1982. 104-123.) Ezek a nézetek azonban tévesek, nyelvészetileg megalapozatlanok. Az al-arszanija népnév a végén lévő arab képző nélkül (l. pl. a magyarokat takaró madzsar-ija, madzsgir-ija alakokat) az erza népnevet tartalmazza, annak is a régi oroszban használatos ‘erzjany’ alakját (amely alakból származik Rjazany város neve is). Al-Isztakhri és Ibn Hauqal az oroszok között tárgyalják az erzákat, érthető, hogy népnevüket is az oroszos ‘erzjany’ alakban ismerték meg informátoraiktól. Az elsődleges információt al-Isztakhri szerezte, róla azt is feltételezik egyes kutatók, hogy járt a Volga mentén (Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976., 224.), az erzákra vonatkozóan művét Ibn Hauqal nem egészítette ki, így a leírást al-Isztakhri alapján közöljük.

Szövegközlések, fordítások:

Al-Isztakhri:

Garkavi, A. Ja.: Szkazanyija muszulmanszkih piszatyalej o szlavjanah i russzkih. (sz polovini VII veka do konca X veka po R. H.) Szentpétervár, 1870.

Kitab al-masalik va'l mamalik. (ed. de Goeje, M. J.) BGA I. Leiden, 1870., 1927.²

Ibn Hauqal:

BGA II. (ed. de Goeje, M. J.) Leiden, 1873.

Ibn Hauqal, Kitab surat al-ard. (ed. Kramers, J. H.) Leiden, 1938.

Oriental Geography Translated from the Manuscript of his own Possession. (tr. Ouseley) London, 1800.

Ibn Hauqal: Configuration de la terre. (trad. J. H. Kramers, G. Wiet.) Párizs-Bejrút, 1964.

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 1976. 6.412.22 al-Balkhi, 6.412.23 al-Isztakhri, 6.412.24 Ibn Hauqal. 223-225.

de Goeje, M. J.: Die Istakhri-Balkhi Frage. Zeitschrift der Deutsche Morgenlandischen Gesellschaft. 25. 1871. 42-58.

Klima, László: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis. Studia Historica Fenno-Ugrica I. Oulu, 1996. 21-33.

Kracskovszkij, I. Ju.: Arabszkaja geograficeszkaja lityeratura. Izbrannije szocsinyenyija IV. Moszkva-Leningrád, 1957.

Kramers, J. H.: La question Balkhi-Istahri-Ibn Hauqal et l'Atlas de l'Islam. Acta Orientalia 10. Havniae, 1932. 9-30.

Kmoskó Mihály: Mohamedán írók a steppe népeiről. Földrajzi irodalom. I/1. Magyar Őstörténeti Könyvtár 10. Szerk. Zimonyi István. Bp. 1997., 73-77.

M. Kmoskó: Die Quellen Istachri's in seinem Berichte über die Chasaren. Kőrösi Csoma Archívum I. (1921-1925) 141-148.

Zahogyer, B. N.: Kaszpijszkij szvod szvegyenyij o Vosztocsnoj Jevrope. Gorgan i Povolzsje v IX-X vv. Moszkva, I. 1962., II. 1967.

Al-Isztakhri: Kitáb al-maszálik va'l-mamálik (Az utak és birodalmak könyve) című művének finnugor vonatkozású részlete

(A fordítás B. N. Zahogyer közlése alapján készült, II. 101-102, fordította Klima László.)

Az ar-rusznak három csoportja van: az egyik csoportnak, amelyik legközelebb van a bolgárokhoz, uralkodója a Kujaba nevű városban székel, ez [a város] nagyobb Bulgarnál, a másik csoport - a legtávolabbi közülük - asz-szalavija nevezetű, a harmadik csoport az al-arszanija nevű, uralkodójuk Arszában található. Az emberek elmennek Kujabába, hogy kereskedjenek, ami pedig Arszát illeti, arról nem mondható, hogy bárki elmehetne oda az idegenek közül, mivel ők [ti. az al-arszanija nép] megölnék mindenkit, aki az idegenek közül a földjükre lép. Leereszkednek a folyón, hogy kereskedjenek, de nem mondanak semmit a dolgaikról, sem az áruikról, nem engedik meg senkinek, hogy útitársként melléjük szegődjön és [senkit sem] vezetnek be az országukba. Arszából fekete cobolyt [prémet] és ólmot hoznak ki.

Magyarázatok

1. Az „ar-rusz” népnév a vikingek Kelet-Európában használatos egyik nevéből, a „rusz”-ból ered. A kalandozó vikingeknek, vagy ahogy az orosz őskrónikában még emlegetik őket, a varégoknak nagy szerepük volt mind a novgorodi, mind a kijevi óorosz állam kialakulásában. Ennek következtében a rusz népnév átment a keleti szlávokra, akiket most oroszokként ismerünk.
2. „Uralkodója a Kujaba nevű városban székel”: minden bizonnyal Kijev városáról van szó.
3. „Ez [a város] nagyobb Bulgarnál”: itt a volgai bolgárok fővárosára utal a szerző.
4. „A másik csoport - a legtávolabbi közülük - asz-szalavija nevezetű”: a legtávolabbi ar-rusz csoport valószínűleg a Novgorodban és környékén államot alapító keleti szláv törzs, a szlovén lehetett. Az asz-szalavija népnév a szláv népnévből, vagy a szlovén törzsnévből származik.

„Alfréd király Orosiusa” (Halogalandi Ottár útijelentése)

A mű keletkezéséről:

Nagy Alfréd angol király (871-899) Wessex, majd 878-tól az egységes Anglia uralkodója volt. Uralkodása során kiemelkedő tetteket hajtott végre: megegyezett az ország létét fenyegető dánokkal, erős hadsereget és hajóhadat szervezett, új törvényeket fogalmazott meg, és sokat tett a kereskedelem és a kézműipar fejlesztéséért is. Államszervező tevékenysége mellett jutott ideje a kultúra felvirágoztatására is: művészeket hívott országába és tudósaival több kiemelkedő művet fordított latinról angolra. Ezen művek között volt Orosius: *Historia adversus Paganos* című munkája is. A lefordított és kiegészített művet Alfréd király Orosiusának (King Alfred's Orosius) nevezi a szakirodalom.

Paulus Orosius hispánia pap korának egyik legműveltebb embere volt. 414 körül Afrikába utazott, ahol Szent Ágoston tanítványa lett. Említett művében az augustinusi történelemszemléletet kívánta érvényesíteni. Ez a szemlélet nagyon népszerűvé tette munkáját az egész középkorban. A *Historia adversus Paganos* hét könyvből áll és két részre oszlik. Orosius először az akkor ismert világ földrajzi leírását adja, majd a világ történetét tárgyalja Róma alapításától 416-ig. Orosius műve nagy hatást gyakorolt az utána következő hasonló jellegű összefoglalások íróira.

A mű angol fordítása két részből áll: az egyik nem tartalmaz új ismereteket az eredetihez képest, a másik azonban új betoldás, amely Közép- és Észak-Európa leírását tartalmazza Orosius stílusában megfogalmazva. Az Alfréd király és segítői által készített fordítás főleg a tartalom átadására törekedett, ezáltal a mű eredeti felépítésének megváltozását eredményezte. Az V. és a VI. könyvből több fejezet kimaradt, és jelentősen megrövidült a VII. könyv is, amely a változások következtében immár a VI. könyv lett. A rövidítéseknél fontosabbak azonban a betoldások, amelyek mutatják a földrajzi horizont jelentős tágulását Orosius óta, s egyben jelzik Alfréd király érdeklődését is bizonyos területek iránt. Az újonnan betoldott részek: 1) Közép-Európa leírása, benne a germán, balti és szláv területek és törzsek ismeretetésével; 2) Vulfstan jelentése Balti-tengeri hajóútról; 3) Halogalandi Ottár jelentése az Észak-Norvégia és a Fehér-tenger vidékén tett hajóútról, valamint látogatásáról a dán Hedeby kikötőjében. Finnugor vonatkozású részletek Ottár jelentésében találhatók.

Alfréd király Orosiusának finnugor vonatkozásai

Alfréd királynak Ottár azt mesélte, hogy a partvidék mentén hajózott észak felé, majd keletre, s utóbb dél felé fordult és egy folyó torkolatában vetett horgonyt. Rekonstruálva útját, arra gondolhatunk, hogy a mai Norvégia partjai mentén hajózott, megkerülte a Kola-félszigetet, s talán az Északi-Dvina vagy az Onyega torkolatában kötött ki. Útibeszámolójában a finnekről és a bjarmákról tesz említést. Mindkét népnév finnugorokat takar. A magyar kutatástörténeti áttekintések Zsirai Miklós Finnugor rokonságunk című műve óta azzal kezdődnek, hogy Halogalandi Ottár a finnugor nyelvhasználat útöröje, mivel elsőként vette észre két, minden bizonnyal finnugor nép nyelvének hasonlóságát. (Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Halogalandi Ottár, a korai előfutár. Bp., 1937. Reprint Bp., 1994. 474-476.) Ottár szerint a finnek és a bjarmák nyelve azonos. Vajon kik ők? A finn népnév már korábban felbukkant a történelmi forrásokban, elsőként Tacitusnál. Több érv szól amellett, hogy a forrásokban

említett finneket a lappokkal azonosítsuk. A finn kutatók szerint a Tacitusnál olvasható finn népnév azért vonatkozik a lappokra, mert a leírásokból kiolvasható finn életmód fejletlenebb szintet tükröz, mint amelyen a mai finnek elődei éltek akkoriban. Az is megállapítható, hogy a suomi-finnek fokozatosan mind északabbra szorították a lappokat, s ezenközben elképzelhető, hogy a finn népnevet a lappok után az ő lakóhelyükre behatoló suomi-finnekre alkalmazták a környezetükben élők. Ilyen névátadások a Kárpát-medence történelméből is ismertek: egyes krónikások úgy emlegetik a magyarokat, mint akiket korábban avaroknak neveztek. Az Ottár féle útbeszámoló szerint a normannok csak a mai Norvégia partvidékén laktak, beljebb az országban a rénszarvastenyésztő finnek laktak. A leírás egyértelműen a lappokra utal, s ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a norvégok napjainkig finneknek nevezik a lappokat, akkor megerősítését láthatjuk annak, hogy az Ottár által emlegetett finnek lappok voltak. A bjarmák esetében nem tudunk ilyen határozottan dönteni. A kutatásban két vélemény fogalmazódott meg. Az egyik szerint a bjarmák csak akkor érthették a finneket, ha szintén valamely lapp nyelvjárást beszéltek. Ezt az elképzelést alátámasztja az is, hogy a Kola-félszigeten napjainkban is élnek lappok. A másik elmélet a bjarmák népnevet és a Bjarmia országnevet az orosz krónikákban szereplő perm népnévvel hozza összefüggésbe, amely fennmaradt a komi-permják etnikai csoport és Perm város nevében. Arra is vannak bizonytalan történelmi és régészeti adatok, hogy a permi finnugorok valamikor kapcsolatban álltak a tőlük északnyugatra lévő területekkel.

Ottár jelentésében szerepelnek még a kvének, a szkridfinnek és az észtek. A szkridfinnekről csak annyit tudunk meg, hogy a kvénektől északnyugatra élnek. Nevük már Jordanesnél felbukkan Screrefenni, Prokopiosnál pedig skrithiphinoi alakban, amelyet hagyományosan 'síelő finnek'-ként értelmeznek és a lappokra vonatkoztatnak. A kvén népnév Ottár idején még az északon, Kainuuban élő suomi-finnekre vonatkozott, néhány évszázaddal később azonban már az erről a területről a Norvégia és Svédország északi részére vándorolt finneket nevezték így. Ottár viszonylag sokat mesélt Alfréd királynak az észtekről. Tacitus idején az észti népnév még feltehetőleg nem finnugorokat takart. Alfréd király és Ottár idejére azonban ez a népnév már feltehetőleg (részben vagy teljesen) átmehetett a mai észtek elődeire. A jellemzésben mégis nehéz olyan elemeket találni, amelyekkel bizonyítani lehetne az emlegetett észtek finnugorságát. A hamvasztásos temetkezési rítus előfordul a finnugoroknál is: keleten a mordvinokig, cseremiszekig megtalálható ez a szokás, de egyáltalán nem jellemző. A méztermelés és a mézből erjesztett ital fogyasztása szintén jellemző a finnugorokra, de nem etnikai sajátosság, inkább a földrajzi környezetből következik. Az Ottárnál szereplő észtek finnugorságát leginkább egy anekdotikus részlet bizonyíthatja. A mesélő úgy tudja, hogy az észteknek van egy törzse, amely hideget tud csinálni. Ez ugyanaz a motívum, ami Abu-Hámidnál felbukkan kb. másfél évszázaddal később: Viszú és Arú népe nyáron nem mehet be Bulgar városába, mert megfagy körülöttük a levegő és a víz, s elpusztul az emberek vetése. Az észtek ezen törzse tehát igen északon élhetett, ha ilyen legenda élt róluk; így északi lakóhelyük alapján feltételezhetjük, hogy finnugorok voltak.

Szövegek, fordítások:

King Alfred's Anglo-Saxon Version of the History of Paulus Orosius. (tr. Thorpe, B.) London, 1853, 1878², 1893³, 1900⁴.

The Works of King Alfred the Great, vol. 1-2. (tr. Giles, J. A.) London, 1858, New-York, 1969².

Matuzova: Anglijszkije szrednyevekoviye isztocsnyiki IX-XIII vv. Tyeksztii, perevod, kommentarij. Moszkva. 1979. [részletek]

Tanulmányok, monográfiák:

Matuzova: Anglijszkije szrednyevekoviye isztocsnyiki IX-XIII vv. Tyekszi, perevod, kommentarij. Moszkva, 1979. 13-35.

Vászolyi Erik: Zürjének, Perm, Bjarmia. Nyelvtudományi Közlemények 69. (1967.) 283-311.

Zsirai Miklós: Finnugor rokonságunk. Halogalandi Ottár, a korai előfutár. Bp., 1937. reprint Bp., 1994. 474-476.

Alfréd király Orosiusának finnugor vonatkozású részletei

(A fordítás oroszból készült, Matuzova könyve alapján, fordította Katona Erzsébet)

... A burgendoktól nyugatra ugyanaz a tengerrész található, északon pedig a szvének, keletre pedig a szermendek, tőlük délre pedig a szurfok. A szvénektől délre az osztok tengerrésze található, tőlük keletre pedig a szermendek, tőlük északra pedig, a pusztaságon túl, a kvének földje, tőlük északnyugatra pedig a szkridfinnek élnek, nyugatra pedig a normannok... Oht-here [Ottár] azt mondta urának, Alfréd királynak, hogy valamennyi normannál északabbra lakik. Azt mondta, hogy a Nyugati-tengertől északi irányban fekvő országban lakik. Azt mondta azonban, hogy onnan ez az ország nagyon messzire nyúlik észak felé; de lakatlan az egész, kivéve azt a néhány helyet, ahol itt-ott finnek élnek, télen vadásznak, nyáron pedig halat fognak a tengerben.

Azt mondta, egyszer szeretne volna megtudni, mennyire messzi északon fekszik ez a föld, és él-e valaki is ettől a lakatlan térségtől északra. Akkor egyenesen északnak indult a part mentén, és három napig egész úton [a hajó] jobb oldalán lakatlan föld, bal oldalán pedig a nyílt tenger volt mellette. És olyan messzi északra került, ahová csak a bálnavadászok hajóznak el. Akkor tovább hajózott észak felé, amennyit csak haladni tudott [vitorlával] az elkövetkező három napon. Ott pedig talán a part fordult keletnek, vagy talán a tenger mélyült a partba, nem tudta; csak azt tudta, hogy ott északnyugati szélre várt és tovább hajózott a part mentén kelet felé annyira, amennyire négy nap alatt tudott. Azután egyenes irányú északi szélre kellett várnia, mert vagy a part fordult egyenesen délnek, vagy pedig a tenger mélyült a szárazföldre, nem tudta. És akkor onnan egyenesen dél felé hajózott a part mentén annyira, amennyire öt nap alatt tudott. És ott egy nagy folyó folyt a szárazföld belseje felé. Akkor bementek a hajóval ebbe a folyóba, ám [a helyi lakosok részéről] támadástól tartva nem mertek felhajózni rajta, mert a part egyik oldalán lakott volt a föld. Eddig semmiféle lakott földet nem talált, amióta szülőházát elhagyta. És az egész úton lakatlan volt a föld a hajótól jobbra, ha a halászokat, vadászokat, madarászokat [azok szállásait] nem számítjuk, és azok mindnyájan finnek voltak; balra pedig a nyílt tenger terült el.

A bjarmák sokat meséltek neki mind saját földjükről, mind pedig a közeli földekről; ő nem tudta, mennyire igazak ezek a mesék, mert ő maga nem látta. Úgy tűnt neki, mintha a bjarmák és a finnek szinte egy [és ugyanazon] nyelven beszélnének. Hamarosan ellátogatott oda, nemcsak azért, hogy lássa ezt a vidéket, hanem rozmárokért, mivel azoknak nagyon jó agyarcsonjtjuk van - néhány ilyen csontot a királynak is hoztak -, a bőrükből nagyon jó kötelet lehet készíteni. Ez a rozmár lényegesen kisebb volt a többinél, nem volt hosszabb hét könyöknél. Hazájában lehet a legjobban rozmárokra vadászni: ott negyvennyolc könyöknye, de a legnagyobb ötven könyöknye. Ott azt mondta, ő volt az egyik aközül a hat közül, akik két nap alatt hatvan rozmárt ejtettek el.

Ő nagyon gazdag volt abban, ami náluk a gazdagságot jelenti, vagyis vadállatokban. Továbbá, amint a királynak válaszolta, hatszáz házasított rénszarvasa volt, amelyeket nem vásárolt. Ezeket a rénszarvasokat ők „harana”-nak, fogatolhatónak nevezik; és volt még neki hat „sztelhrana”-ja, csaliszarvasa, ezeket igen sokra tartják a finnek, mert segítségükkel oda-csalogatják a vad rénszarvasokat. Ő ezen ország első emberei közé tartozott, noha mindössze húsz szarvasmarhája és húsz juha és disznaja volt; azt a keveset pedig, amit szántott, lóval szántotta. Azonban jövedelme nagy részét azok az adók tették ki, amit a finnek fizettek neki. Ezek az adók rénszarvasbőrből, madarak tollából, rozmár- és fókabőrből készített kötélből tevődtek össze. Mindenki származása szerint fizetett. A legelőkelőbbnek tizenöt nyestbőrt és öt fogatolható rénszarvast és egy medvebőrt és tíz mérő tollat és egy medvebőr vagy vidrabőr bundát és egy-egy rozmárbőrből és fókabőrből készült, egyenként hatvan könyök hosszúságú kötelet kellett fizetnie.

Azt mondta, hogy a normannok földje nagyon hosszú és nagyon keskeny. És az egész föld alkalmas legelőnek vagy szántásra, közel van a tengerhez; némely helyen azonban nagyon köves, és keleten és e lakatlan föld egész térségén vad hegyek vannak. Ezekben a hegyekben finnek élnek. Ez a lakott föld a keleti részen a legszélesebb, és minél közelebb van északhoz, annál keskenyebb. A keleti részen úgy hatvan mérföld, vagy valamivel szélesebb; közepén harminc mérföld vagy szélesebb; északon pedig, azt mondta, talán nem szélesebb három mérföldnél; azonkívül pedig egyes helyeken olyan széles, hogy két hét alatt lehet átmenni rajta, egyes helyeken pedig hat nap alatt.

Ezen a földön túl, dél felé pedig Szveoland van, észak felé nyúlik ez a föld; a másik oldalon, északon a kvének földje terül el. És olykor a kvének megtámadják a normannokat ezen a lakatlan földön, olykor pedig a normannok őket; és azokon a hegyeken túl nagyon sok tó van; a kvének pedig áthúzzák hajóikat a földön ezekig a tavakig, azután pedig a normannokra támadnak; hajóik nagyon kicsik és könnyűek...

... És Veonodland a Viszle torkolatáig egész úton jobbra volt tőlünk. A Viszle igen nagy folyó és elválasztja egymástól Vitlandot és Veonodlandot, Vitland pedig az észteké, a Viszle pedig elhagyja Veonodlandot és az Esztmerébe folyik; az Esztmere szélessége pedig legalább tizenöt mérföld. Távolabb keleten az Esztmerébe torkollik az Ilfing folyó a tóból, melynek partján Truszo található; és ezek együtt az Esztmerébe ömlenek, az Ilfing Esztlandtól keletre, a Viszle pedig Vinodlandtól délre. És ettől kezdve a Viszle ad nevet az Ilfingnek és kifolyik ebből a tóból nyugatról északra a tengerbe; ezért nevezik ezt [a helyet] a Viszle torkolatának.

Esztland nagyon nagy és sok város van ott, és minden városnak van királya. És ott nagyon sok a méz és a halászó hely. És a király meg a leggazdagabb emberek kancatejet isznak, a szegények meg a rabszolgák pedig méz[sör]t. És nagy ellenségeskedés [uralkodik] közöttük. És az észtek egyáltalán nem főznek sört, de van elég mézük. És az észteknek az a szokásuk, hogy amikor meghal egy ember, nem égetik el, egy hónapig, de olykor kettőig is ott van kiterítve a ház[á]ban, a rokonai és barátai között. A király és más előkelő rendű emberek gazdagságuktól függően még tovább is; olykor egy fél évig sem égetik el őket. És ott fekszenek a házuk földjén. És egész idő alatt, amíg a tetem a házban van, [a jelenlévőknek] inniuk kell és versenyekben kell részt venniük, mindaddig a napig, míg el nem égetik. Azután azon a napon, amikor a máglyára helyezik, elosztják az ivászat és versenyek után még megmaradt vagyonát öt vagy hat, olykor még több [részre], attól függően, hogy mennyi a vagyon. Azután a legnagyobb részt elhelyezik a várostól egy mérföld távolságra, azután a másodikat, azután a harmadikat, mindaddig, amíg az egészet szét nem rakták egy mérföldnyi távolságon belül; az utolsó résznek kell legközelebb lennie a városhoz, ahol az elhunyt van. Azután a vagyontárgyaktól öt-hat mérföldnyi távolságra össze kel gyűjteni azokat, akik ezen a földön a leggyor-

sabb lovakkal rendelkeznek. Azután mindnyájan megindulnak a vagyontárgyak felé; akkor a leggyorsabb lóval rendelkező embernek jut az első és legnagyobb rész; és így egymás után, amíg mindent el nem vesznek; és a legkisebb részt az veszi el, akinek az a vagyon jut, ami a városhoz legközelebb [van]. És akkor mindenki útjára megy és a vagyontárgyak az övéi lehetnek; és így a leggyorsabb lovak ott valószínűtlenül drágák. És amikor [az elhunyt] vagyontát így elosztották, kihozzák a tetemet, és fegyverével és ruhájával együtt elégetik. És az a leggyakoribb, hogy az egész vagyont elpazarolják azalatt a hosszú idő alatt, míg a halott a házban van, azért is, mert amit kitesznek az útra, azért idegenek versenyeznek és ők viszik el. És az észteknél az a szokás, hogy minden törzs tagjait elégetik; és ha valaki olyan csontot talál, amit nem égettek el, annak nagy áldozatot kell bemutatnia. És van az észteknél egy törzs, amelyik hideget tud csinálni; és ezért van, hogy a halott sokáig van kiterítve, és nem indul oszlásnak, mivelhogy hideget hoznak rá. És ha beállítanak két, sörrel vagy vízzel telt hordót, megcsinálják, hogy ez is, az is befagy, legyen bár nyár avagy tél...

A Régmúlt idők krónikája

A krónika keletkezéstörténete

A legrégebbi orosz évkönyv a „Poveszty vremennih let” (Régmúlt idők krónikája, a szakirodalomban előfordul még Nyesztor krónika vagy Őskrónika néven is). Nemcsak a legrégebbi, hanem történelmi adatait, stílusát tekintve a legértékesebb is. Kijevben keletkezett a 11-12. század folyamán, amikor a Kijevi Rusz az orosz államiság központja volt. A Régmúlt idők krónikája számtalan finnugor vonatkozású adatot is megőrzött, egyrészt a krónika bevezető részében, másrészt pedig az események évszámok szerinti előadásában. A bevezető rész pontos felsorolással szolgál a finnugor népek lakóhelyéről. Az értesülések feltehetőleg Novgorod közvetítésével érkeztek Kijevbe. Novgorodban szintén vezettek krónikát, s ezen krónikának közvetlen és közvetett hatása is volt a kijevi krónika formálódására. Az események évek szerinti elősorolásában főleg akkor találkozunk finnugor népek említésével, amikor valamely csata vagy katonai akció résztvevőit említi a krónika. Emellett még egy-egy anekdotikus, mesészerű történetnek a szereplői között is bukkanhatunk finnugorokra.

A Régmúlt idők krónikájának keletkezéstörténete viszonylag jól ismert. Első kiemelkedő kutatója még a századforduló táján tevékenykedett A. A. Sahmatov volt. Feltevése szerint az orosz évkönyvírás a 11. század 20-as éveiben indult a kijevi fejedelmi udvar eseményeinek feljegyzésével. 1037-39 között Kijev a metropolita székhelye lett. A metropolita udvarában tevékenykedő szerzetesek a helyi feljegyzéseket kiegészítették a szlávok történetére vonatkozó adatokkal, amelyeket főleg görög szerzőktől merítettek. Így létrejött az 1030-as évek végén a krónika első változata (Drevnyejsij kijevszkij szvod vagy Drevnyejsaja kijevszkaja letopisz). Ezzel egyidőben Novgorodban is formálódott egy krónika, 1050-ben készült el az ősi novgorodi évkönyv (Drevnyejsaja novgordszkaja letopisz). A két évkönyvíró műhely között kapcsolat volt. Az 1060-as évektől Kijevben a krónikaíró műhely áttevődött a barlangkolostorba. 1073-ban készült el az új változat (Kijev-Pecszerszkij szvod vagy Pervaja Kijevo-pecszerszkaja letopisz), amelyet Nyikon nevéhez kötnek, aki szerkesztője s részben szerzője volt a krónikának. Nyikon alakította a krónikát évkönyvjellegűvé, ő tagolta a művet évek szerint. A kijevi szerzetesek szerint a világ teremtésétől Krisztus születéséig 5508 év telt el. A krónikában ehhez az évszámhoz adják a további éveket. Nyikon halála után a krónikát tovább írták, 1095-ben elkészült az újabb variáns (Nacsalnij szvod vagy Vtoraja Kijevo-pecszerszkaja letopisz). Ebben felhasználták a görög Georgiosz Monakhosz (György barát) krónikáját is. A 11. század végén, a 12. század elején, amikor a Kijevi Ruszt már belső hatalmi torzalkodások taszították a végromlás felé, még az orosz egység szellemében, azt hirdetve megszületett a Régmúlt idők krónikája. Ekkor 1113-at írtak. A krónika összeállítója, s részben szerzője is, Nyesztor volt. Nyesztor nevéhez valószínűleg más művek is fűződnek, így a Feodoszjij-legenda és a Borisz és Gleb legenda egyik változata is. A krónika eredeti, 1113-ban elkészült változatának vége nem maradt fenn az akkor már mind zavarosabbá váló politikai viszonyok miatt. 1116-ban Vlagyimir Monomah, az utolsó kiemelkedő kijevi uralkodó új befejezést íratott a vidubecki kolostor vezetőjével, Szilveszter apáttal. Ez a változat maradt fenn az 1377-ben összeállított Lavrentyij-kódexben. A Lavrentyij (Lavrentyev, Laurentius)-kódex az észak-orosz évkönyvírás emléke, benne a kijevi krónikát az 1305-ig vezetett szuzdali krónika követi. Az 1116-os sem volt azonban az utolsó változat. 1118-ban, ugyancsak a vidubecki kolostorban egy ismeretlen szerzetes újabb változatot készített, amely az 1116-os kézirat kevés változtatást tartalmazó másolata. Ez az Ipatyev (Hypatius)-kódexben

maradt fenn, amely dél-orosz krónikagyűjtemény, a kijevei krónika után az 1292-es évvel záródó Halics-volhiniai évkönyvet tartalmazza.

Sahmatov véleményétől részben eltér D. Sz. Lihacsov és B. A. Ribakov elmélete. Lihacsov nem ért egyet azzal, hogy 1039-ben létrejött volna az évkönyv első variánsa. Szerinte a krónika alapja egy hat elbeszélésből álló füzér volt, amely az orosz kereszténység kezdeteit tárgyalta. A történeteket Bölcs Jaroszláv uralkodása idején (1019-1054) írták le. Ezek az elbeszélések, amelyek most is olvashatók a krónikában, egészültek ki az események lejegyzésével. Ribakov szerint az első évkönyvi adatot 867-ben jegyezték föl, és 996-997-ben már összeállt az első évkönyv. Az évkönyvírók a kijevei Tized-templomban dolgoztak Anasztáz belgorodi püspök irányításával. A krónikairás kezdeményezője Vlagyimir fejedelem nagybátyja, Dobrinya bojár volt. Ribakov egyetért Sahmatovval abban, hogy 1050 körül jött létre az első novgorodi évkönyv. A kutatók többsége Sahmatov véleményét fogadja el.

A krónika finnugor vonatkozású részeiről

A Régmúlt idők krónikájának összeállítói kiváló értesülésekkel rendelkeztek a finnugor népekről. A krónika bevezetőjében a finnugor népek pontos felsorolását adják, a későbbiekben is rendre megemlítik a finnugorokat mint valamely fejedelmi hadsereg tagjait, és megörökítenek személyes beszámolókon alapuló, reális és mesészerű elemeket ötvöző történeteket is a finnugor népek köréből.

A Régmúlt idők krónikájának finnugor vonatkozású hírei három kronológiai csoportra oszthatók, és jól mutatják a finnugor területekre történt orosz behatolás menetrendjét.

Az első csoportot a krónika évszámokkal tagolt részének azon adatai jelentik, amelyekben a finnugor népek még saját népnevükön említve fordulnak elő. Ebből a részből világosan kiderül, hogy az események feljegyzésének korai periódusaiban a krónikairók még nem ismertek minden finnugor népet. A finnugor területekre történt orosz behatolás irányainak megfelelően először a Novgorod környéki és baltikumi, valamint a mai európai Oroszország középső részének - Rosztov környékének - finnugor népeit ismerték meg. Az itt élt finnugor népek csúd, vesz és merja néven szerepelnek a krónikában. A Régmúlt idők krónikájának évszámokkal tagolt részében a 6367. (859.) és a 6579. (1071.) évek között fordulnak elő saját népnevükkel említve a csúdok, a veszek, a merják és a muromák. Ez az időszak ezeken a területeken az orosz államiság kiépülésének korai szakasza, amikor a hatalmi szervezet még épít a népek hagyományos, valószínűleg törzsi struktúrájára. Amikor segédcsapatokra van szükség, akkor a népekhez fordulnak, a segédcsapatokat a népek állítják ki. Ez nemcsak a finnugorokra vonatkozik. Ebben az időben az orosz etnikai csoportok - törzsek - is saját nevükkel - krivicsek, szlovének - szerepelnek. Ez az állapot akkor szűnik meg, amikor a kijevei állam megszervezi állandó jelenlétét a korábban csak adót fizető területeken.

A csúdok a mai észtek elődei, de más baltikumi finnugor csoportokat is jelöltek a csúd névvel. Valószínűleg egyes ősvepsze, őskarjalai csoportokat is közéjük soroltak a krónikairók. Önállóságukat legtovább a csúdok őrizhették meg, erre utal, hogy a XI. században saját nevével már csak ezt a finnugor csoportot említi a krónika. A vesz elnevezés a mai vepszék és karjalaiak elődeire egyaránt vonatkozott. A merja etnikai csoport területét érte a legintenzívebb orosz behatolás, ezért a merja az egyik legkorábban asszimilálódott finnugor közösség lett. A másik ilyen csoport a muroma. A muromák az elsődleges orosz behatolás keleti peremén helyezkedtek el, az Oka alsó folyása mellett. Kis létszámú csoportjuk, a merjakkal egyidőben asszimilálódott.

A krónika következő rétege már a hatalmi rendszer kiépülésének jeleit mutatja. Ez mindig városok alapítását jelenti a meghódított területeken. A városok eleinte csak föld és palánk védőművekkel biztosított várakat jelentettek fegyveresekkel. A városokban később telepések jelentek meg, akik idővel kitelepültek a város immár biztonságossá vált környékére is. A módszert jól szemlélteti a 6496. (988.) évi események leírásából közölt részlet. Hódításaiban ezt a módszer követte minden orosz fejedelemség, így később Moszkva is a volgai és permi finnugorok területeinek meghódításakor, és Szibéria megszállásakor. Ez a megerősödött hatalom számunkra a krónika olvasásakor úgy jelenik meg, hogy népnevek helyett immár inkább városneveket találunk egy-egy esemény leírásakor, s a korábban finnugor népnevekkel jelölt terület városaiban és a városok körzetében minden bizonnyal számolhatunk finnugor eredetű lakossággal is. Az orosz fejedelmek XI. századi hatalmi torzskodásai kapcsán Rosztov, Murom, Rjazany, Jurjev, Zavolocsje, Beloozero városairól olvasván arra kell gondolnunk, hogy ezeken a helyeken a merja, muroma, csúd, vesz őslakosság is szenvedő részese lett az eseményeknek.

A harmadik finnugor vonatkozású adatsoporthoz tartozik a krónika elején található felsorolás, és a 11-12. század fordulója körüli időkhöz kapcsolódó két hír. A felsorolásban a cseremiszek mint az Oka torkolatánál élő nép szerepelnek. Ez a lakóhely nagyon megnehezíti, hogy a mai cseremiszekkel, tehát a marikkal azonosítsuk őket. (Erről részletesebben I. József kazár kagánról.) A harmadik adatsoporthoz két másik hírben olyan finnugor népek bukkannak fel, amelyek a krónika időrendet követő részében korábban nem szerepeltek. 1096-ból (6604.) említi a krónika Gyurjata Rogovics szolgájának útját Pecsorába és a jugorok földjére, 1103-ból (6611.) pedig Jaroszlav és a mordvinok közti csatáról olvashatunk. A krónika elején található felsorolás az oroszok látókörében felbukkant finnugor népek közül szinte kivétel nélkül mindegyiket megemlíti (csak az obi-ugorokról feledkezik meg). Ez a rész a kutatók egybehangzó nézete szerint Nyesztor műve, tehát a krónika utolsó jelentősebb átdolgozásakor keletkezett. Nyesztor 1113-ra készült el vele.

A XI. század második felétől a Volga folyásától északra is létezett egy összeköttetés a finnugor népek felé. Ezen az útvonalon Novgorod terjeszkedhetett, és már igen korán elérte az obi-ugorok (jugorok) területét. Erre utal Gyurjata Rogovics beszámolója 1096-ból (6604.) szolgájának útjáról Pecsorába és a jugorok földjére. A leírás szerint a pecsoriaiak adót fizettek Novgorodnak. Pecsorában permi finnugorokat sejtethetünk, ugyanígy a Nyesztor féle bevezető permi és pecsera népnevei is permi finnugorokat takarhatnak. Az akkor megismert jugorok az obi-ugoroknak az Ural európai oldalán élt közösségeihez tartoztak, nevük csak később, a Szibériába való behatoláskor tevődött át az ott élő obi-ugor közösségekre is.

A Régmúlt idők krónikája a 6611. (1103.) év eseményei között számol be Jaroszlav csatájáról a mordvinokkal. Ez tíz évvel azelőtt történt, hogy Nyesztor a krónikát befejezte. A mordvinok a Nyesztor által írt bevezetőt nem számítva, máshol nem is szerepelnek az eseményekben. Ugyanígy a cseremiszek is csak a Nyesztor féle bevezetőben említetnek. Ez azt mutatja, hogy ekkor, Nyesztor idején kezdődött az orosz behatolás az Oka torkolatától kelet felé, a volgai finnugorok irányába. A jugorokra és a mordvinokra vonatkozó két hír, valamint a finnugor népnevek felsorolása a krónika lezárása körüli időkben arról tanúskodik, hogy a XI. század végére minden Európában élő finnugor néphez eljutottak az oroszok kereskedői, katonái, adószedői.

A Régmúlt idők krónikájának finnugorokat érintő részei között külön helyet foglalnak el az anekdotikus jellegű beszámolók. Ezek a 6579. (1071.) és a 6604. (1096.) év eseményeinek leírásai közt olvashatók. Az első történet egy novgorodi ember látogatásáról szól egy csúd varázslónál. A leírás, ha nem is túl részletesen, de pontosan rögzíti egy sámánszertartás - a

sámán révületbe esésének - történéseit. A második történetben is szerepelnek varázslók, a rosztovi területen és Beloozeróban, tehát a merják, veszek körében. A leírásból kitűnik, hogy a varázslók valójában az emberek babonás félelmével visszaélve egy sereg fegyveres élén fosztogattak. Elképzelhető azonban az is, hogy fellépésüknek talán oroszellenes éle is volt. Ellenük a kijevi Szvjatoszlav fejedelem bizalmi embere, Visata fia, Jany lépett fel. Jany éppen adószedés miatt tartózkodott Beloozeróban. Az adószedés említése előfordul a harmadik hosszabb finnugor vonatkozású történetben is, amelyet fentebb már említettünk, mivel történeti következtetések levonására is alkalmas. Ez Gyurjata Rogovics szolgájának története. A leírásokból látható, hogy az oroszok elsősorban adószedő expedícióik révén rendelkeztek pontos információkkal a finnugor népekről. Az orosz-finnugor együttélés már a IX. század végén megkezdődött. Az őslakosság nem tudott számottevő ellenállást kifejteni az oroszokkal szemben. A krónikából megtudjuk, hogy az oroszok lényegében szabadon közlekedtek a már meghódított finnugor területeken, s tovább nyomultak az ismeretlen keleti földek felé. Gyurjata Rogovics szolgája már a szamojéd népek felől is hírt hozott.

Szövegközlések, fordítások:

Poveszty vremennih let I-II. (szerk. és komm. D. Sz. Lihacsov, B. A. Romanov) Moszkva-Leningrád, 1950.

Pamjatnyiki lityeraturi drevnyej Ruszi I. XI-nacsalo XII veka (szerk. és komm. L. A. Dmitrijev, D. Sz. Lihacsov) Moszkva, 1978.

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 6.36 Az orosz évkönyvek magyar vonatkozásai. 1976. 208-210.

Font Márta: Az óorosz évkönyvek első szerkesztése és forrásai. A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel II. Bp., 1996. 119-129.

Iglói Endre: Az orosz irodalmi múlt. Bp., 1988. [bő bibliográfiával]

Klima, László: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis. Studia Historica Fenno-ugrica I. Oulu, 1996. 21-33.

Lihacsov, D. Sz.: Oroszország kultúrája a reneszánsz hajnalán. Bp., 1971.

A krónika finnugor vonatkozású részei

(A fordítás a Lavrentij-kódexbeli változat 1978-as kiadásából készült: Pamjatnyiki lityeraturi drevnyej Ruszi I. XI-nacsalo XII veka, fordította Katona Erzsébet.)

Bevezetés

Jáfet országaiban vannak az oroszok, a csúdok és mindenféle népek: merják, muromák, veszek, mordvinok, a zavolocsjei csúdok, permiek, pecserák, jamok, zimgolák, korszok, letgolok, lívek. A ljahok meg a poroszok, a csúdok a Varég-tenger mellett vannak...

... Beloozeronál a veszek vannak, a Rosztovi-tónál a merják, a Klescsino-tónál szintén a merják. Az Oka folyónál pedig - ott, ahol az a Volgába ömlik - a muromák, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a cseremiszek, akik a maguk nyelvén beszélnek, meg a mordvinok, akik a maguk nyelvén beszélnek...

... És íme a többi nép, amely adót fizet Rusznak: a csúd, a merja, a vesz, a muroma, a cseremis, a mordvin, a permi, a pecsera, a jam, a litva, a zimigola, a korsz, a narova, a livon, - ők a saját nyelvükön beszélnek - Jáfet leszármazottai, az északi országokban élnek...

Az események évenként

A 6367. (859.) évben. A tengerentúli varégek adót szedtek a csúdoktól meg a szlovénektől, meg a merjaktól, meg az összes krivicstől.

A 6370. (862.) évben. Elűzték a varégeket a tengeren túlra, és nem fizettek adót nekik, és a maguk urai voltak, és nem volt közöttük törvény, és nemzetség nemzetség ellen támadt, és viszálykodás volt közöttük, és harcot kezdtek egymás ellen. És azt mondták maguknak: „Keressünk magunknak fejedelmet, aki uralkodjon fölöttünk és törvény szerint ítéljen.” És elmentek a tengeren túlra a varégekhez, a ruszokhoz. Azok a varégek ruszoknak neveztettek, ahogy mások svédeknek, mások pedig normannoknak és angloknak, ismét mások meg gotlandiaknak, - íme így neveztettek ezek. Azt mondták a ruszoknak a csúdok, a szlovének, a krivicsek meg a veszek: „Földünk nagy és bőven termő, de nincs rajta rend. Gyertek uralkodjatok és birtokoljatok bennünket.” És felkerekedett három testvér a nemzetségével és magukkal hozták valamennyi ruszt, és megérkeztek, és a legidősebb, Rurik Novgorodba ült be, a másik, Szineusz Beloozeroba, a harmadik, Truvor pedig Izborszkba. Két év múlva pedig meghalt Szineusz meg a fivére, Truvor. És az egész hatalom egyedül Rurik birtokába került, és ő az emberei között szétszította a városokat - ennek Polockot adta, annak Rosztovot, amannak Beloozerot. A varégek ezekben a városokban jövevények, az őslakosok Novgorodban a szlovének, Polockban a krivicsek, Rosztovban a merják, Beloozeróban a veszek, Muromban a muromák, és mindezek fölött Rurik uralkodott.

A 6390. (882.) évben. Hadjáratra indult Oleg, sok harcost vitt magával: varégeket, csúdokat, szlovéneket, merjákat, veszeket, krivicseket ... És a kijevi hegyekhez értek, és megtudta Oleg, hogy itt Aszkold és Dir uralkodik ... És az Ugor hegyhez hajózott [Oleg] ... És megölték Aszkoldot és Dirt, a hegyre vitték és eltemették őket: Aszkoldot azon a hegyen, amelyet ma ugor hegynek neveznek ... És Oleg városokat alapított és adót vetett ki a szlovénekre, a krivicsekre meg a merjákra.

A 6415. (907.) évben. Oleg a görögök ellen vonult, Igort Kijevben hagyta; sok varéget, meg szlovént, meg csúdot, meg krivicset, meg merjást, meg drevljant, meg radimicset, meg poljant, meg szeverjant, meg vjaticset, meg horvátot, meg dulebet, meg tивercet - akik tolmácsokként voltak ismeretesek - vitt magával: ezeket a görögök együttesen „Nagy Szkítiának” nevezték ... És Cárgrádhhoz [Bizánchoz] érkezett Oleg... és megindította a harcot és nagy gyilkolást rendezett a város környékén a görögök között és sok palotát lerombolt és sok templomot felégetett... és sok más gonoszságot is tettek az oroszok a görögökkel, ahogy általában az ellenség teszi ... Leo és Alexander császár békét kötött Oleggel, adófizetésre kötelezték magukat és kölcsönösen esküt tettek...

A 6488. (980.) évben. ... És elküldött [Vlagyimir] Rogvolodhoz Polockba, hogy mondják meg: „Feleségül akarom venni a lányodat.” Az pedig megkérdezte a lányától: „Akarsz Vlagyimirhez menni?” A lány így felelt: „Nem akarom egy rabnő fiának lábbelijét lehúzni, Jaropolkhoz akarok menni.” ... És megjöttek Vlagyimir emberei és elmondták neki az egész beszédet, amit Rognyeda, Rogvolod polocki fejedelem lánya mondott. Vlagyimir pedig sok harcost gyűjtött varégeket, szlovéneket, csúdokat meg krivicseket - és Rogvolod ellen vonult.

...a 6496. (988.) évben. ... És megvilágosodott Vlagyimir [ti. felvette a keresztyénséget] meg az ő fiai meg a földje. Tizenkét fia volt ... És ültette Jaroszlavot Rosztovba. Amikor meghalt

Novgorodban a legidősebb fia, Viseszlav, Jaroszlavot ültette oda, Boriszt pedig Rosztovba, Glebet meg Muromba... És azt mondta Vlagyimir: „Nem jó, hogy kevés város van Kijev körül.” És városokat kezdett alapítani a Gyesznán, az Oszteren, a Trubezszen meg a Szulán meg a Sztugnán. És összegyűjtötte a férfiak legjavát a szlovének meg a krivicsek, meg a csúdok, meg a vjaticsok közül és velük népesítette be a városokat, mivelhogy háború volt a besenyőkkel. És harcolt velük és legyőzte őket.

A 6538. (1030.) évben. ... Jaroszlav ugyanebben az évben a csúdok ellen indult, és legyőzte őket, és megalapította Jurjev városát.

A 6579. (1071.) évben. ... Egyszer, rossz termés idején a rosztovi területen megjelent két varázsló, mondván: „mi tudjuk, ki rejteget tartalékokat.” És elindultak a Volga mentén, és bárhová mentek, azonnal megnevezték a rangos asszonyokat, mondván, hogy ez gabonát rejteget, az mézet, amaz halat, amaz pedig prémet ... A varázslók sok asszonyt megöltek, vagyonukat pedig elvették maguknak. És megérkeztek Beloozeroba, és mintegy háromszáz ember volt velük. Ebben az időben jött ide Szvjatoszlav fejedelemtől Visata fia, Jany adót gyűjteni; a beloozeroiak elmondták neki, hogy két varázsló már sok asszonyt megölt a Volga meg a Sekszna mentén... Jany bement a városba és azt mondta a beloozeroiaknak: „Ha nem fogjátok meg ezeket a varázslókat, nem megyek el tőletek egész évben.” A beloozeroiak odamentek, elfogták őket és Jany elé vezették...

... egy novgorodi ember csúd földre ment egy varázslóhoz, jóslatot kért tőle. Az pedig szokása szerint elkezdte hívogatni az ördögöket a házába. A novgorodi annak a háznak a küszöbén ült, a varázsló dermedten feküdt és hirtelen rávágott az ördög. A varázsló felállt és azt mondta a novgorodinak: „Az istenek nem mernek idejönni, van rajtad valami, amitől ők félnek.” Az embernek eszébe jutott, hogy kereszt van rajta, és elment, és letette a keresztet a házon kívül. A varázsló ismét hívta az ördögöket. Az ördögök meg dobálva őt elmondták, amiért a novgorodi idejött. Azután a novgorodi megkérdezte a varázslótól: „Miért félnek az ördögök attól, akinek a keresztjét magunkon hordjuk?” Az pedig azt mondta: „Ez az égi isten jele, akitől a mi isteneink félnek.” A novgorodi meg azt mondta: „Milyenek a ti isteneitek, hol laknak?” A varázsló meg azt mondta: „A mélyben. Ábrázatuk fekete, szárnyuk, farkuk van; az égig is felszállnak, hogy meghallgassák a ti isteneiteket. Merthogy a ti isteneitek az égben vannak. Ha valaki meghal a ti embereitek közül, azt az égbe viszik, ha meg valaki a mieink közül hal meg, azt a mi isteneinkhez viszik, a mélybe.” Így is van: a bűnösök a pokolban vannak, az örökös kínokat várják, az igazak pedig az égi lakban lakoznak az angyalokkal.

A 6586. (1078.) évben. ... Ugyanebben az évben ölték meg Zavolocsjében Glebet, Szvjatoszlav fiát.

A 6596. (1088.) évben. ... Ugyanebben az évben a volgai bolgárok elfoglalták Muromot.

A 6603. (1095.) évben. ... Ugyanebben az évben a polovecek [kunok] Jurjevhez vonultak és egész nyáron a közelében maradtak és majdhogynem bevették. Szvjatopolk megbékítette őket. A polovecek a Roszon túlra vonultak, a jurjeviak kimenekültek és Kijev felé indultak. Szvjatopolk megparancsolta, hogy építsenek várost a Vityicsevszkij dombon, saját nevére Szvjatopolk városának nevezte el, és megparancsolta Marin püspöknek meg a jurjeviaknak, hogy ott telepedjenek le, meg a zaszaiaknak [zaszakoviaknak?] meg más városból valóknak is; az emberek által elhagyott Jurjevet pedig a polovecek felégették. Ugyanez év végén David Szvjatoszlavics Novgorodból Szmolenszkbe ment; a novgorodiak pedig elmentek Rosztovba Msztiszlav Vlagyimirovicsért ... Ugyanebben az időben Vlagyimir fia, Izjaszlav Kurszkból Muromba ment. És a muromiak befogadták, és elfogta Oleg helytartóját.

A 6604. (1096.) évben. ... Oleg kivonult Sztarodubból és Szmolenszkbe ment, és a szmolenszkiek nem fogadták be, és elment Rjazanyba...

... Most pedig el akarom mondani, mit hallottam négy évvel ezelőtt, és mit mesélt nekem a novgorodi Gyurjata Rogovics a következőképpen szólván: „Elküldtem a szolgálmat Pecsorába, azokhoz az emberekhez, akik adót fizetnek Novgorodnak. És elment a szolgálom hozzájuk, onnan pedig a jugorok földjére ment. A jugorok olyan emberek, akiknek nyelve érthetetlen, és a szamojédokkal szomszédosak az északi országokban. Egy jugor azt mondta a szolgálomnak: Nagy csodára bukkantunk, amiről azelőtt nem hallottunk, még három évvel ezelőtt kezdődött; hegyek vannak, tengerparti kiszögellésben végződnek, magasságuk az égig ér, és azokban a hegyekben nagy kiabálás és beszéd van, és faragják a hegyet, igyekezvén kivágni magukat belőle; és abba a hegybe egy kicsi ablakot vágtak, és onnan beszélnek, de a nyelvüket nem lehet megérteni, de a vasra mutogatnak és integetnek, vasat kérvén; és ha valaki kést ad nekik vagy bárdot, prémet adnak helyette ...” Én pedig azt mondtam Gyurjátának: „Ezek a Nagy Sándor makedon uralkodó által bezárt emberek...”

... De visszatérünk az előzőekhez ... Oleg ... Szmolenszkbe érvén és harcosokat vevén maga mellé, Muromba indult, Muromban pedig akkor Izjaszlav Vlagyimirovics volt. Izjaszlav hírére vette, hogy Oleg Murom felé tart, és Izjaszlav harcosokért küldött Suzdalba meg Rosztovba meg a beloozeroiakért, és sok harcost gyűjtött össze...

... Oleg ... elfoglalta az egész muromi földet meg a rosztovit, és helytartókat ültetett a városokba és adót kezdett szedni. És Izjaszlav követet küldött hozzá Novgorodból, mondván: „Menj Suzdalból Muromba, ne ülj a más birtokán ... Oleg nem akart ráhallgatni ... és kiállt a rosztovi mezőn ... Jaroszlav még azon az éjszakán megfutamodott, Oleghez szaladt és elmondta neki, hogy jön Msztyiszlav ... és Rosztov felé indult. Msztyiszlav pedig kijutott a Volgához, és elmondták neki, hogy Oleg visszafordult Rosztov felé, és Msztyiszlav utána indult ... Oleg Murom felé menekült...

... Oleg bemenekült Muromba és bezárta Jaroszlavot Muromba, ő pedig Rjazanyba ment. Msztyiszlav Muromhoz érkezett, és békét kötött a muromiakkal, és magához vette az embereit, a rosztoviakat és a szuzdaliakat és Rjazany felé indult Oleg után. Oleg pedig kimenekült Rjazanyból, Msztyiszlav, amikor bevonult, békét kötött a rjazanyiakkal...

A 6611. (1103.) évben. ... Ugyanezen évben, március 4-én harcolt Jaroszlav a mordvinokkal, és Jaroszlavot legyőzték...

... Ugyanebben az évben, augusztus első napján jött a sáska. Ugyanazon hónap 18. napján elment Szvjatopolk és felépítette Jurjev városát, amelyet a polovecek felégettek.

Magyarázatok

6488. (980.)

„Nem akarom egy rabnő fiának lábbelijét lehúzni.” Célzás arra, hogy Vlagyimir Szvjatoszlavnak Malusától, Olga fejedelemasszony kulcsárnőjétől született fia volt; a férj lábbelijének lehúzása az óorosz esküvői szertartás része volt.

6538. (1030.)

„... és megalapította Jurjev városát.” Jurjev Jaroszlavnak a tiszteletére kapta nevét: A Georgij [Jurij] a fejedelem keresztény neve volt. A várost ma Tartunak hívják, Észtországban található. A csúd népnév ebben az esetben bizonyosan az észteket takarja.

A 13. századi európai szerzetes utazók és a finnugorok

A 13. század első felében, közepén több európai utazó is járt keleten. Útjuk során érintettek finnugor népeket is. Ezek a finnugorok a keleti őshazában, Magna Hungáriában maradt magyarok, valamint a mordvinok voltak. Az utazók hallomásból más finnugor népek létezéséről is értesültek.

A keleti területek iránt feltámadó érdeklődés nem független a keresztény egyházon belül történt változásoktól. A század elején megalakult két új típusú szerzetesrend, a ferencesek és domonkosok kolduló rendje nagy hangsúlyt helyezett a hit terjesztésére. Ennek keretében nagy elszántsággal és hittel törekedtek új területek és népek felé, új híveket szerezni. A térítőakciók egyik kiinduló pontja Magyarország volt.

A magyar expedíciók

A domonkos rend szervezése 1221-ben indult meg Magyarországon, s a kezdeti lépések után a domonkosok máris új területek felé törtek: szerzeteseket indítottak a kunok földjére. Az 1222-23. évi mongol támadás után a kunok közelebb húzódtak a magyar határokhoz, s kapcsolatokat kerestek Magyarországgal, hogy védelmet találjanak a mongolok ellen. Így a domonkos térítés nem volt eredménytelen. 1229-ben felállították a kun püspökséget, s a trónörökös, Béla herceg kormányzása alá kerültek a kun területek. Béla ennél tovább tekintett kelet felé, s tervbe vette a krónikákból ismert keleti magyarok megtérítését. 1232 táján indították útnak Ottó domonkos szerzetest három társával, hogy kutassák fel a keleti magyarokat. A majdnem három évig tartó útról csak Ottó tért haza, súlyos betegen. Beszámolt útjának tapasztalatairól, elmondta, merre talált rá a keleti magyarokra, s egy héttel visszaérkezése után elhunyt. Ottó halála után újabb négy domonkos szerzetes indult útnak: Julianus és három társa. Utóbbiak közül csak Gerhardusnak a neve ismert. Julianusék 1235 tavaszán indultak el, s eleinte a Kaukázus felé tartottak. Ebből a tényből következik, hogy Ottó és társai esetleg nem a Káma melléki magyarokra találtak rá, hanem talán a Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó művében szereplő, Perzsia határvidékén élő szavárd magyarokra. Julianusék azonban itt nem bukkantak magyarokra. A két névtelen szerzetes visszafordult, Julianus és Gerhardus pedig az észak-kaukázusi alánok országán átkelve a Volga mentén északi irányba indult. Gerhardus halála után a keresést egyedül folytató Julianus végül Volgai Bolgárország egyik városában találkozott egy magyar asszonnyal, akinek segítségével végre rábukkant a keresett magyarokra. A tőlük kapott hírek a fenyegető mongol támadásról Julianust gyors visszatérésre készítették, s a mordvinok földjén átutazva 1236. december 27-én magyar földre ért.

Julianus útbeszámolóját Riccardus fráter foglalta írásba, s jelentését haladéktalanul Rómába küldte. Innentől kezdve a magyar ügynek indult térítő és rokonságkereső keleti utazások európai jelentőségűek lettek. A Riccardus-jelentést bevezették a Liber Censuumba, a legfontosabb pápai iratok gyűjteményébe, s Julianust Rómába rendelték. A pápa, IV. Béla és más európai uralkodók által támogatott újabb utazások főként a tatár veszély felmérésének céljából indultak. A magyar szerzetesek a keleti magyarok körében kívántak tájékozódni, míg a pár évvel később útra kelt Plano Carpini már egyenesen a mongol udvarba tartott. A keletre indított térítőexpedíciók és követjárások rendszeressé váltak. Sajnos nem mindegyiknek maradt írásos emléke. A fennmaradt útbeszámolók közül a legértékesebb Rubruk írása.

Julianus még Rómában tartózkodott, amikor 1237 elején újabb négy domonkos barát indult útnak. Oroszország keleti határán a tatárok elől menekülő magyarokkal találkoztak. Megtudták, hogy a mongolok elpusztították Magna Hungáriát és Volgai Bolgárországot. A

szerzetesek folytatták útjukat. Rjazanyba mentek, ahonnan ketten továbbindultak a mordvinok földjére. Ott nyomuk veszett. A pár hónap múlva felkutatásukra utánuk küldött tolmácsot a mordvinok megölték. A két életben maradt szerzetes visszatért Magyarországra. Kalandjaik leírása a Julianus által készített jelentésben maradt fenn.

1237 tavaszán Julianus ismét útrakelt újabb három társával. Ők is a menekülők seregeire bukkantak. Az elűzöttek elmondták a domonkos szerzeteseknek, hogy a tatárok télen, amikor befagynak a folyók, Oroszország ellen fognak támadni, s távlati céljuk Magyarország és Európa meghódítása. Julianus sok információt hozott haza a tatárok eredetéről, életmódjáról, harcmódoráról is. Jelentésében beszámolt a mordvinföld, a merja és votják területek leigázásáról is. A barátok 1237-38 telén értek haza. Híreik a mongol támadási szándékról Oroszország ellen sajnos igaznak bizonyultak. 1237 decemberében elesett Rjazany, 1238 februárjában pedig Vlagyimir, s a tatárok rövidesen már Kijevet fenyegették.

Julianus útijelentéseinek finnugor vonatkozásai

Julianus két útijelentése a magyar történelem értékes forrása. Itt most egyéb finnugor vonatkozásaik miatt szerepelnek. Julianus, első útjáról hazatérőben átutazott a mordvinok országán, s ezt az eseményt megörökítésre érdemesnek tartotta. Útvonalának pontos rekonstruálása nem is olyan egyszerű. Györffy György az útibeszámolóhoz fűzött kommentárjában úgy véli, hogy Julianus a moksa-mordvinok területén haladt át, a Moksa folyón utazva, majd az Okán átkelve Szmolenszk, Minszk és Grodnó érintésével a Szepességben lépett magyar területre. A Kijev-Vereckei-hágó útvonalat azért veti el, mert Julianus jelentésében az szerepel, hogy áthaladt Lengyelországon. (Györffy György, Julianus barát és napkelet felfedezése. Bp., 1986. 39.) A Moksa folyón való utazás azonban nem valószínű, mivel Julianus nem a moksa népvét, hanem a mordvint használja. A Moksa folyón utazva feltétlenül meg kellett volna ismerje a moksa népvét, amely körülbelül a XIII. század első felében kezdhetett terjedni a Moksa folyó mellékére költözött mordvinok körében. A moksa népnév ekkori friss keletkezésére utal, hogy elsőként Rubruk említi. Rubruk útleírása 1255-ből való. Julianus a helyszínen járva nem említi a moksa népvét, míg Rubruk, aki nem is járt a mordvinok körében, hallott róluk. Ez így elég nehezen hitelesíthető. A mordvin népvét használó történeti források általában az erzákról szóló híradásokat tartalmazznak, mivel az utazók a régészeti tények által bizonyíthatóan az erza területek határvidékén jártak. (Klima László: Povolzszzkije finno-ugri v pizmennih isztocsnyikah I-II tisz. n. e. Szovjetszkoje finno-ugrovelyenyije. Tallinn, 1989. 44-50.) Az erzák határa északon a Volga, nyugaton pedig az Oka folyó volt. A két folyó egyben fontos kereskedelmi útvonal is volt, a Volgai Bulgáriából Kijev felé vezető út része. A kereskedők a Volgán, az Okán és a Gyesznán hajózva tartották az összeköttetést Volgai Bolgárország és a Kijevi Rusz között. Ha Julianus nem is ment végig ezen az úton Kijevig, mert Lengyelországon át tért haza, valószínű, hogy egy darabig ezt a jól bevált utat használta, s ezért nem hallott a moksákról.

Julianus a mordvinok kapcsán arról tudósít, hogy rendkívül kegyetlenek. Ez egybevág a korábbi és későbbi közlésekkel. Másik információja szerint a mordvinoknak két fejedelmük van. Ez az erza-moksa elkülönülésre utaló adat. Második útján értesült arról, hogy a mordvinokat is elérték a tatárok. Emellett még felsorolja Meroviát és Vedint azon pogány országok között, amelyeket a mongolok elpusztítottak. Ezekben az országnevekben a merja és votják népvévekre ismerhetünk. A merják ekkoriban már eloroszosodásuk végső fázisában voltak, így Julianus híre is az egyik utolsó említése ennek a népnek. A votjákok viszont ekkor még alig kerültek az oroszok látókörébe, Julianus az egyik első híradással szolgál róluk. Az egyik

nép már alig ismert, a másik még alig ismert. Julianus azonban hallott róluk. Ez jólétesült-ségét bizonyítja, és egyéb adatainak hitelességét is erősíti.

Szövegek közlések, fordítások:

Scriptores rerum Hungaricarum. Szerk. J. Deér, E. Szentpétery. Bp., 1938. II. 535-542.

Julianus barát és napkelet felfedezése. Bev., jegyz. Györffy György, ford. Györffy György, Gy. Ruitz Izabella. Bp., 1986. 61-82.

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. 6.222.4 A Riccardus-jelentés. Bp., 1976. 194.

Czeglédy Károly: Magna Hungaria. Századok 77 (1943.) 277-306.

Dörrie, H.: Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/35) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren. Göttingen, 1956. (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch-Historische Klasse)

Györffy György: Julianus barát és napkelet felfedezése. Bp., 1986. (Bevezető tanulmány, jegyzetek és bibliográfia)

Klima, László: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis. Studia Historica Fenno-ugrica I. Oulu, 1996. 21-33.

(A részletek a Julianus barát és napkelet felfedezése című kötetből valók.)

A Julianus első útjáról készült jelentés mordvin vonatkozású részlete

Mikor tehát vissza akart térni, kitanították őt ezek a magyarok egy másik útra, amelyen gyorsabban utazhat. Megindult pedig a barát hazafelé a Szent János ünnepe előtti harmadik napon, és néhány napi pihenőt tartva az úton, vízen és szárazföldön utazva karácsony másodnapján lépte át Magyarország kapuját, jóllehet Oroszországon és Lengyelországon át lóháton jött. ... Az említett Magyarországról való visszatérő útján tizenöt nap alatt folyón szelte át a mordvinok országát. Ezek pogányok és olyan kegyetlen emberek, hogy semmibe sem veszik az olyan embert, aki sok embert nem ölt. S midőn valaki útra kel, minden általa levágott fejet előtte hordanak, és mennél több fejet hordanak előtte, annál nagyobb a becsülete. Az emberi koponyákból meg kelyhet csinálnak, és örömet isznak belőle. Azt, aki nem ölt embert, nem is engedik megnősülni. Ezek a jósaiktól megtudván, hogy keresztényekké kell lenniük, Nagy-Lodoméria, a velük szomszédos orosz föld fejedelméhez küldtek, hogy küldjön papot, akitől felvegyék a keresztséget... (69-70.)

Julianus második útjáról készült jelentésének mordvin, merja és votják vonatkozású részletei

Ezek leverése [ti. a keleti magyarok leverése] után nyugatra fordultak, és egy esztendő vagy valamennyivel több [idő] alatt öt igen nagy pogány országot foglaltak el: Szakszint, Meroviát, levertek Bolgárországot, és hatvan nagyon erős várat foglaltak el, melyek oly népesek, hogy egyetlen közülük ötvenezer fegyverest tud kiállítani. Emellett leigázták mind Vedint, mind Meroviát, Pojdoviát, a mordvinok országát, melynek két fejedelme volt; az egyik fejedelem egész népével és családjával a tatárok uralma alá adta magát, míg a másik megerősített helyek védelmébe menekült népének töredékével, hátha ellen tud állni. (76.)

Ismét, midőn a római udvarban tartózkodtam, előttem elment Nagy-Magyarországba négy rendtársam ... elkanyarodtak Rjazany városához, hátha onnan utat találnak Nagy-Magyarországba vagy a mordvinokhoz, vagy magukhoz a tatárokhoz. Két szerzetest itt hagytak maguk közül, és tolmácsok vezetésével az imént elmúlt Péter és Pál apostolok ünnepén érkeztek ahhoz a másik mordvin fejedelemhez, aki azon a napon, amikor érkeztek, egész népével és családjával felkerekedvén - mint előbb mondtuk -, a tatároknak vetette magát alá. Hogy azután mi lett ezzel a két szerzetessel; vajon meghaltak, avagy az említett fejedelem a tatárokhoz vezette őket, senki sem tudja. A két visszamaradt barát, csodálkozván ezek késésén, a következő Szent Mihály ünnepe körül elküldtek egy tolmácsot, hogy megbizonyosodjanak életben maradásukról, ezt azonban rátámadó mordvinok megölték. (80-81.)

Plano Carpini és társainak útja

1245 tavaszán IV. Ince pápa ferences és domonkos szerzetesek több küldöttségét indította útnak a mongol udvarba. Az útra kelt szerzetesek valódi célja a tatárok felderítése volt: információgyűjtés szokásaikról, vallásukról, erejükéről, számukról, életmódjukról. A követek közül csak Plano Carpini és társai jutottak el a mongol birodalom szívébe.

Plano Carpini Johannes egyik első tanítványa volt Assisi Szent Ferencnek. 1221-ben német területeken ő kezdte a ferences rend megszervezését. Később Spanyolországban és Szászországban is tevékenykedett.

Plano Carpini 1245 áprilisában indult útra Lyonból, a pápai udvarból. Boroszlóban (Wroclaw) csatlakozott hozzá Benedictus Polonus, C. de Bridia és a cseh Ceslaus. A Dnyeperen átkelve 1246 áprilisában értek Batu kán szállására, a Volga mellé. Innen csak Plano Carpini és Benedictus Polonus haladt tovább, s júliusban értek a Karakorum közelében lévő Sira ordába. Ottlétük idején zajlott a nagykán választása, amelynek eredményeképpen Güjük nyerte el a főhatalmat. A pápa által küldött levélre Güjük kán válaszolt. A szerzetesek a levéllel 1246 novemberében indultak haza. Visszaútjukban megálltak Magyarországon is, hogy tapasztalataikról IV. Bélának is beszámoljanak.

Plano Carpini útijelentése alapján jó megfigyelőnek és rendszerezőnek tűnik. Az útja során tapasztaltakat pontosan, világosan rögzíti. Ezek mellett azonban sok hallomásból megismert adatot is feljegyzett, amelyek mesészerű részleteit nem kezelte kellő kritikával.

A követjárás tapasztalatairól fennmaradt Benedictus Polonus és C. de Bridia beszámolója is. Benedictus Polonus lengyel származású ferences szerzetes Wroclawban csatlakozott Plano Carpinihez. Útijelentését nem ő írta, hanem Köln városában diktálta le egy papnak. Amit elmondott, az lényegében egyezik a Plano Carpini féle útijelentésben foglaltakkal, így a két beszámoló erősíti egymás hitelét.

C. de Bridia valószínűleg szintén lengyel származású ferences szerzetes volt. A cseh Ceslausszal Batu udvarában várta be a Belső-Ázsiából hazatérő Plano Carpinit és Benedictus Polonust. Útijelentése lényegében Plano Carpini beszámolójának nagyon tömör kivonata.

Plano Carpiniék útjának finnugor vonatkozásai

Plano Carpini és Benedictus Polonus nem jártak finnugor területeken, azoktól délre haladtak Ázsia belseje felé. Plano Carpini a mordvinokat és a szamojédokat akkor említi, amikor Batu kán hadjáratát ismerteti, valamint egy másik helyen, amikor a mongol udvarba vezető útjukról ír. Benedictus Polonusnál csak ez utóbbi rész átvétele található meg. Arról számol be, hogy útjuk során Oroszországban tőlük bal felől voltak a mordvinok. C. de Bridia szintén Batu

hadjárata kapcsán ír a mordvinokról, tehát azt rögzíti, amit Plano Carpiniék is hallomásból ismertek. Emellett azonban saját értesülése lehet alapja annak a hírnek, hogy a tatárok seregükbe besorozták a legyőzött bolgárokat és mordvinokat. A legyőzöttek szolgáskorba vetéséről, a tatár hadrendbe való beépítéséről Plano Carpini csak általánosságban, népségeket nem említve ír.

Szövegek közlések, fordítások:

A. van den Wyngaert: Sinica Franciscana. I. 1929. Plano Carpini jelentése: 27-130., Benedictus Polonus jelentése: 135-143.

C. de Bridia jelentése: R. A. Skelton, T. E. Marston, G. D. Painter: The Vinland Map and the Tartar Relation. New-Haven-London, 1965.

Julianus barát és napkelet felfedezése. Bev., jegyz. Györffy György, ford. Györffy György és Gy. Ruitz Izabella. Bp., 1986. Plano Carpini jelentése: 91-183., Benedictus Polonus jelentése: 185-191., C. de Bridia jelentése: 193-195.

Tanulmányok, monográfiák:

Julianus barát és napkelet felfedezése. Bev., jegyz. Györffy György, ford. Györffy György és Gy. Ruitz Izabella. Bp., 1986. Bevezetés: 7-57., szövegmagyarázatok: 411-434.

(Az idézetek a Julianus barát és napkelet felfedezése című kötetből valók.)

Plano Carpini útijelentésének finnugor vonatkozású részletei

(V/29) Innen visszaútban a pogány mordvinok földjére értek, és legyőzték őket. Ezután a bolgárok, azaz Nagy-Bolgárország földje ellen vonultak, és teljességgel elpusztították. Majd még északabbra hatoltak Baskíria, vagyis Nagy-Magyarország ellen; azt is letiporták. (127.)

(V/31) Innen tovább haladva a szamojédokhoz érkeztek. Ezek az emberek, így beszélnek, csupán vadászból élnek; sátraikat és ruháikat is kizárólag állatbőrből készítik. Ezen is túl egy tengeremléki országba jutottak, hol valamiféle szörnyekre bukkantak... (127.)

(VII/9) A tatárok által legyőzött országok [illetve népek] a következők: ... brutachok, akik zsidók, mordvinok, úzok [torkok], kazárok, szamojédok, ... Láttunk is férfiakat meg asszonyokat úgyszólván valamennyi itt felsorolt országból. (141-142.)

(IX/20) Kunország szomszédosai északról, közvetlen Oroszország után a mordvinok, a bolgárok, azaz Nagy-Bolgárország, a baskírok, vagyis Nagy-Magyarország; a baskírok után a parossziták és a szamojédok; a szamojédok után, az óceán partjain, a pusztákon élnek azok, akiket kutyaképűeknek mondanak. (163.)

Benedictus Polonus útijelentésének mordvin vonatkozású részlete

(7) Előzőleg Oroszországban bal felől voltak a mordvinok, ezek pogányok, és fejük nagy része hátul le van borotválva; azután a bolgárok, akik pogányok, azután a baskírok, akik a régi magyarok. (187.)

C. de Bridia útijelentésének mordvin vonatkozású részlete

Batu pedig kivonult Oroszországba, a bilerek, azaz Nagy-Bulgária és a mordvinok ellen [ment], és elfogva saját seregébe sorozta őket. (193.)

Rubruk útja a mongol birodalomba

Az észak-franciaországi Rubrukban született Willelmus ferences barát 1253 áprilisában indult útra Konstantinápolyból Szartach mongol vezérhez. Rubruk Willelmus IX. Lajos francia király kereszteshadjáratának résztvevőjeként a Szentföldön tartózkodott, amikor a király követe, Longjumeau-i Andreas visszatért a mongol udvarból. Andreas hírt hozott arról, hogy a mongolok Talasz nevű városában német aranybányászok és fegyverkovácsok élnek, valamint értesülése szerint Batu kán fia, Szartach felvette a kereszténységet. Ezen hírek hatására indult útnak Rubruk. Egyrészt térítő tevékenységet kívánt folytatni a mongolok között, másrészt meg szeretne volna találni a német aranybányászokat és fegyverkovácsokat. Júliusban ért Szartach szállására. Szartach természetesen nem volt keresztény, s döntési joggal sem rendelkezett Rubruk ügyében. Továbbküldte őt apjához, Batuhoz, aki pedig Möngke (Mengü) nagykánhoz kísértette. Rubruk 1254 áprilisában érkezett Karakorumba, Möngke udvarába. A nagykán válaszelevelével júliusban indult haza, s egy évig tartó utazással 1255 nyarán már Cipruson volt. Rubruk útbeszámolója úgy keletkezett, hogy rendi előjárója nem engedélyezte, hogy jelentéstételre IX. Lajoshoz Párizsba utazzon, ezért útiélményeit levélben írta meg a királynak.

Rubruk útjának finnugor vonatkozásai

A 13. századi szerzetes utazók közül Rubruk útleírása a legértékesebb. Műve széleskörű érdeklődést, kíváncsi felfedezni vágyást tükröz. Rubruk a finnugor területektől délre haladt Ázsia belseje felé, de a sztyeppről északra elterülő erdős vidékről is pontos információkat gyűjtött, amelyek tömören, de helyesen jellemzik az ott élő népek életmódját. Az útijelentésben olvashatunk a prémkereskedelemtől, a méhészkedéstől, a sertéstartástól. Rubruk az első olyan szerző, aki a moksá népet leírta (moxel alakban). A moksák a mordvin területek déli részén éltek, ezért érthető, ha egy tőlük délre elhaladó utazó tudomást szerzett létezésükről. Ez a népnév-előfordulás a leggyakoribb érv az ellen, hogy Julianus a mordvin területeken áttutazván moksákkal találkozhatott. Ha ugyanis a moksá népnév ekkor már a környező vidékeken ismert volt, azt Julianusnak is hallania kellett volna a moksá-mordvinok földjén. Rubruknál szerepel egy merdasz nevű nép is. A leírásból következően a moksáktól északra élnek. Valószínűleg a merdasz népnév a mordvin és a burtasz népnév keveredéséből keletkezett. A burtasz etnikum besorolása kétséges. Feltehetőleg egy többnyelvű népesség lehetett, alapvetően török etnikumú. A burtaszok a Volga alsó folyása mentén éltek. Északi csoportjuk azonban az erdőövezetben tanyázott. Egyes szerzők sertéstenyésztő népként jellemzik őket. Elképzelhető, hogy ez egy mordvin közösség volt. A mongol támadás szétszórta a burtaszokat, s egy részük a mordvinok által lakott területekre menekült. Ha ez a burtasz csoport korábban nem is volt mordvin, most asszimilálódott és mordvinná vált. A mohamedán hit a burtaszokra volt jellemző, a két etnikum összemosása miatt nevezi Rubruk a merdasz népet mohamedán vallásúnak.

Szövegek közlések, fordítások:

A. van den Wyngaert: Sinica Franiscana. I. 1929. 164-339.

Julianus barát és napkelet felfedezése. Bev., jegyz. Györffy György, ford. Györffy György és Gy. Ruitz Izabella. Bp., 1986. 201-380.

Tanulmányok, monográfiák:

Julianus barát és napkelet felfedezése. Bev., jegyz. Györffy György, ford. Györffy György és Gy. Ruitz Izabella. Bp., 1986. Bevezetés: 7-57., szövegmagyarázatok: 411-434.

Rubruk útibeszámolójának finnugor vonatkozású részletei

(Az idézetek a Julianus barát és napkelet felfedezése című kötetből valók.)

(V/5) Öltözékükről és viseletükről tudja meg felséged, hogy... Oroszországból, Moksa[mordvin]-földről, Nagy-Bolgár-országból, Baskíriából, azaz Nagy-Magyarországból és a kirgizektől - ez csupa erdő borította északi tartomány - és még sok más nekik hódoló, északi fekvésű országból szállítják a különféle értékes szőrméket... (216.)

(XIV/1) A Donon túl elterülő vidék gyönyörű szép. Folyókban, erdőkben gazdag. Északon óriási erdőségek fekszenek, hol kétféle nép lakik: egyik a moksa [mordvin], amely semmiféle törvényt nem követ és teljesen pogány. Városaik nincsenek, erdei kunyhókban laknak, Uruk és embereik jó része Németországban lelte halálát, a tatárok ugyanis egészen Németország végeihez hajtották őket, miért is nagy tiszteletben tartják a németeket, és remélik, hogy őáltaluk fognak megszabadulni a tatárok jármától. Ha egy kereskedő érkezik hozzájuk, az, akinél először megszáll, köteles őt ellátni mindaddig, amíg közöttük óhajt maradni. Ha valaki a más feleségével hál, amaz nem törődik vele, legfeljebb ha a szeme láttára történik, tehát nem féltékenyek. Igen sok disznót tartanak, bővelkednek mézben, méhviaszban, értékes szőrmékben és sólymokban. Őutánuk következnek azok, akiket merdasznak mondanak, a latinok meg merdinis-nek hívnak, ezek mohamedánok. (235-236.)

Egy magyar püspök levele egykori párizsi iskolatársához

Ezt a levelet egy ismeretlen magyar püspök írta, valószínűleg Guillaume d'Auvergne párizsi püspökhöz. A levélben foglaltak két foglyul ejtett mongol kém információin alapulnak. A kémeket Oroszországban fogták el, s elküldték őket a magyar királyhoz. Sokáig a levelet író püspök őrizetében voltak, aki megtudta tőlük, hogy a mongolok a Dnyeper túlsó partján a folyó téli beálltára várnak, hogy tovább támadhassanak nyugat felé. Az elfogottak beszámoltak a mongolok hazájáról, életmódjáról, további terveiről. A levélből az is kiderül, hogy a mongolok - a nomád népek általános szokása szerint - a meghódított népek harcosait elővédként használták föl hadjárataikban. A mongolok előtt a kegyetlenségükről hírhedt mordvinok haladtak. A levél azzal zárul, hogy felhívja a figyelmet a mongol támadás veszélyére: a támadók gyorsaságára és pusztító kedvére.

A levél fennmaradt Matthew Paris krónikájában és a Waverley-apátság évkönyvében. Fest Sándor közölte latin szövegét, majd az egyik változatot Tardy Lajos közölte saját fordításában, a másik változatot pedig Katona Tamás tette közzé Gy. Ruitz Izabella fordításában.

A levél finnugor vonatkozása

Az ismeretlen magyar püspök levelében található hír a mongol elővédként harcoló mordvinok kegyetlenségéről teljesen egybeesik más korabeli forrásokkal. A mordvinok hasonló jellemzése található az Isztakhri féle hagyományban és a Julianus első útjáról készült Riccardus-jelentésben is. Az a tény, hogy a három, egymástól függetlenül keletkezett információ ugyanarról a jelenségről szól, feltétlenül a hír valóságtartalmát erősíti.

Szövegközlések, fordítások:

Matthei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora, ed. H. R. Luard, vol. I-VII. Rerum britannicarum medii aevi scriptores, N. 57. London, 1872-1883.,

Annales monasterii de Waverleia, ed. H. R. Luard, Rerum britannicarum medii aevi scriptores, N. 36., vol. 2. London 1865, 324-325.

Fest Sándor: Egy magyar püspök levele volt párizsi iskolatársához a tatárokról. Levéltári Közlemények XII. Bp., 1934. 223-225.,

Tardy Lajos: A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII-XV. században. Körösi Csoma Kiskönyvtár 17. Bp., 1980. 51-54.,

Egy magyar püspök levele Guillaume d'Auvergne párizsi püspöknek (1240) Gy. Ruitz Izabella fordítása. A tatárjárás emlékezete (vál., szerk. és jegyz. Katona Tamás) Bp., 1987. 368-369.

Tanulmányok, monográfiák:

Klima, László: The Linguistic Affinity of the Volgaic Finno-Ugrians and Their Ethnogenesis. Studia Historica Fenno-ugrica I. Oulu, 1996. 21-33.

A levél mordvin vonatkozású részlete a kétféle magyar fordításban:

1) Gy. Ruitz Izabella fordítása Matthei Parisiensis krónikája alapján (Matthei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora, ed. H. R. Luard, Rerum britannicarum medii aevi scriptores, N. 57., vol. VI. London, 1882. 75-76.) A tatárjárás emlékezete c. kötetből:

Őrölük nem hallhatunk bizonyos híreket, mert valami mordanusnak nevezett törzsek járnak előttük, akik mindenkit válogatás nélkül legyilkolnak, és senki közülük nem ölthet sarut a lábára, amíg embert nem ölt. Úgy vélem, ezek gyilkolták meg azokat a domonkosokat és ferenceseket meg a többi követet is, akiket a magyarok királya küldött felderítésre. (369.)

2) Tardy Lajos fordítása a Waverley-évkönyv alapján (Annales monasterii de Waverleia, ed. H. R. Luard, Rerum britannicarum medii aevi scriptores, N. 36., vol. 2. London, 1865. 324-325.) a Tatárországi rabszolga-kereskedelem... c. kötetben:

S ez a két ember az imént említettekről még más újságot is el akart mondani, hogy ti. milyen úton-módon járnak előttük egyes népek, kiket mordvinoknak neveznek; ezek megkülönböztetés nélkül legyilkolnak minden embert, akire csak rátalálnak. E mordvinok egyike sem merészeli felsaruzni a lábait, míg legalább egyetlen embert meg nem ölt. Én hiszem, hogy mind a ferencesek, mind a dominikánusok rendjéből már többeket ők öltek meg, de ők ölték meg azokat a követeket is, akiket Magyarország királya küldött eléjük. (53.)

Abu-Hámid al-Garnáti

Abu-Hámid Muhammad ibn Abdar-Rahím al-Garnáti al-Andaluszi hosszú élete folyamán rendkívüli utazásokat tett, s rendkívüli dolgokat látott. Az Ibériai-félszigeten, Granadában született, al-Makkari andalúziai történetíró szerint 1080-ban. Feltételezhető, hogy ez az évszám elírás eredménye, s Abu-Hámid ennél húsz évvel később született. Ez utóbbi számítás szerint is hetven évig élt: 1169-70-ben hunyt el, Szíriában. Utazásait tudásának elmélyítése céljából kezdte. Felkereste a muszlim világ központjait: Alexandriát, Kairót, Bagdadot. Utazási kedve ezután sem csökkent. Rendkívüli útjaira 1130-ban indult. Abharon, Ardabilon keresztül Derbentbe érkezett, majd Szakszinban, a Volga alsó folyásánál lévő városban telepedett le. Innen jutott el a volgai bolgárok földjére 1135-ben, s egy év múltán tért vissza. A volgai bolgároknál szerezte első értesüléseit a környező finnugor területekről. 1150-ben orosz területeken járt: a Volgán és az Okán hajózva Kijevbe jutott. Ezen útja alkalmával minden bizonnyal finnugor emberekkel is személyes kontaktusba került, mivel votjákok, cseremiszek, mordvinok által lakott területeket is érintett. Kijevből Magyarországra ment, ahol három évig tartózkodott. Ezután visszatért Szakszinba. Magyarországon fia, s rabnője maradt, Szakszinban is több felesége, ágyasa s gyermeke várta, ő azonban nem tért vissza hozzájuk, hanem Horezm érintésével mekkai zarándoklatra indult. 1155-ben ismét Bagdadban bukkant fel. Onnan készült Magyarországra visszatérni, amint azt II. Géza királynak megígérte, de ezt a tervét nem sikerült megvalósítania. Útiélményeit hallgatósága biztatására kezdte leírni. Két műve készült el. Ezek megírása után Szíriába utazott, s ott is hunyt el.

Abu-Hámid al-Garnáti útibeszámolói

Abu-Hámid útibeszámolóiban keverednek a csodás elemek az átélt élmények tényszerű leírásával. Ez a fajta mesészerű megfogalmazás különösen népszerűvé tette Tuhfat al-albáb (A szívek ajándéka) című művét, amely több mint húsz kéziratban maradt fenn. A Tuhfat al-albáb Abu-Hámid al-Garnáti második műve, 1162-ben írta Moszulban. Ez az útleírása az utazások során látott, hallott csodálatos eseményekre és furcsaságokra helyezi a hangsúlyt, s ezért vált népszerűbbé, mint első munkája, az 1155-ben Bagdadban írt Murib an baab adzsáib al-Magrib (Nyugat országai néhány csodájáról szóló világos beszámoló). Ez utóbbinak madridi kéziratát csak 1953-ban publikálták. Rövidesen kiderült, hogy a kézirat más címmel a németországi Gothában is megtalálható. A Murib... Abu-Hámid al-Garnáti utazásainak története, ahogyan a szerző azt hallgatóságának mesélhette. A mű stílusa egyszerű, fordulatai a beszélt nyelvből valók. Történeti szempontból értékeesebb, mint a Tuhfat al-albáb.

A Murib an baab adzsáib al-Magrib és a Tuhfat al-albáb finnugor vonatkozásai

Abu-Hámid al-Garnáti utazásai során kétszer is érintkezésbe került a finnugor világgal. Először 1135-36-ban, amikor Volgai Bolgárországban járt, másodszor pedig 1150-ben, amikor a volgai bolgárok területén átutazva érkezett Kijevbe, s indult onnan tovább Magyarország felé. A volgai bolgároknál három finnugor lakosságú területről hallott: Vízúró, Arúró és Júráró. Vízú az orosz krónikákban szereplő vesz nép, a későbbi vepszék országa. Arú is szerepel az orosz forrásokban Arföld néven. A csuvas *ar* szó 'udmurt, ember' jelentésű, tehát Arú az udmurtok országa lehetett. Ma is létezik Arszk városa Kazanytól északra. Ez hajdanában a déli udmurtoknak volt a központja. Abu-Hámid az első szerző, aki hírt hoz erről a népről. A votjákok az orosz krónikákban csak a 14. század második felében bukkannak föl. A. L. Mongajt Abu-Hámid al-Garnáti művéhez írt kommentárjában az ar népet azonosítja az

Isztahrinál szereplő al-arszanija néppel. Ez azonban nem helytálló, a két forrásban két finnugor népről van szó: Arú országa az udmurtok földjével azonos, míg az al-arszanija népnév a mordvinok erza ágát takarja. Júrá országa azonos a más forrásokban szereplő Jugrával, Jugriával, tehát az obi-ugorok földjével. Abu-Hámid al-Garnáti idején Jugria még az Urál hegység európai oldalán terült el, s csak a 14-16. századi orosz behatolás nyomán települ át európai Jugriából az obi-ugor lakosság zöme Nyugat-Szibériába, s ezidőtől fogva Jugria már egy ottani, Ob melléki területet jelöl.

A volgai bolgárok azon szokása, hogy hadjáratokat indítanak a környező népek ellen, s tőlük asszonyokat, gyermekeket rabolnak, más forrásokból is alátámasztható. Történeti bizonyítékként szolgálhat Julianus, aki egy bolgár városban találkozott az első Magna Hungáriából származó emberrel, egy magyar asszonnyal. Feltehető, hogy ez az asszony is ilyen akció eredményeképpen élt a bolgárok között. Régészeti bizonyítékok is vannak finnugor nők jelenlétére Volgai Bolgárországban. A feltárt volgai bolgár temetők közös jellegzetessége, hogy a férfiak a hagyományos sztyeppi lovaspásztor öltözetet és felszerelést viselték, míg a nők ékszerei finnugor eredetűek. (Pl. Bolsije Tarhaniban, I. Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'est. Szerk. Erdélyi István. Bp., 1977.)

Víszú, Arú és Júrá országáról Abu-Hámid részben azt írja, amit máshonnan már ismerünk: beszámol a téli hosszú éjszakákról és a nyári hosszú nappalokról. Ír a néma kereskedelemről, amely Isztahritól és más szerzőktől is ismert. A finnugor területek gazdagsága prémek állatokban és a finnugorok prémexportja szintén tudott dolog. A méztermelés jelentőségéről is tudunk. Abu-Hámid hírei főként kereskedőktől származnak, s ezért szerepel leírásában viszonylag sok tény a finnugorokkal folytatott kereskedelemről. A csontok és a kardvasak exportja más forrásokban nem szerepel. Ezekből az alapanyagokból Júrá népe hiányt szenvedett. A kardokkal való kereskedelemhez hasonló hír fennmaradt az orosz őskronikában: Gyurjata Rogovics szolgája mesélte, hogy a jugorokon túl élő népek vastárgyakért - késekért, bárdokért - prémeket adnak cserébe. Abu-Hámid leírásából azonban azt is megtudjuk, hogy a kardok bálnavadászatra kellenek. A bálnavadászat leírásában Abu-Hámidnál mesészerű elemek is jelen vannak. Ilyen a kardok vízbedobálása, amely valójában a kardokból készített szigonyokkal való vadászat híre lehet. A leírás alapján az is elképzelhető, hogy nem vadásztak rendszeresen bálnákra, hanem csak az esetenként partra vetődött állatokat ejtették el.

Abu-Hámid leírása a sítalpokról pontos és tárgyyszerű, saját élményeiből táplálkozik. A sí leírása más szerzőknél is szerepel, pl. al-Birúninál és Marvazinál is.

Bulgar városában megfordultak emberek Víszú és Arú országából is. Szerzőnk ennek leírásában is keveri a valóságot a mesével. Egyrészt jellemzi a látogatók testi jegyeit, ruházatát, de azt is leírja, hogy megjelenésükkel a hideget is elhozzák Volgai Bolgárországba.

A szlávok országáról is ír Abu-Hámid al-Garnáti, nyilván 1150-es utazásának élményei alapján. Története arról az erdei népről, amely a nagy folyó mellett él, s időről-időre boszorkányait a folyóba dobálja, A. L. Mongajt szerint a mordvinokra vonatkozik. A mordvinokra illik, hogy a nagy folyó - a Volga és az Oka - mellett laknak, s szent fákat tisztelnek. A boszorkányok összegyűjtése és vízpróba alá vetése azonban régi orosz babonás szokás. Al-Qazvini, aki átvette Abu-Hámid információit, ezt a közlést a szlávokra vonatkoztatja. Az erdei népről Abu-Hámid mások elbeszéléséből értesült. Valószínűleg a hírben azért keverednek a mordvinokra és az oroszokra vonatkozatható adatok, mert ekkoriban már megindult tényleges keveredésük is, különösen a mordvin területek nyugati határán, az Oka mellékén, ahonnan az oroszok lassacskán teljesen kiszorították a mordvinokat, muroma csoportjukat pedig asszimilálták. A mordvin napjainkra az egyik leginkább szétszóródott finnugor néppé vált, az orosz jelenlét

területükön szokásaikat, életmódjukat nagyban átalakította. Ennek a folyamatnak megindulása tükröződik Abu-Hámid leírásában.

A Tuhfat al-albáb rövidebben foglalkozik a finnugorokkal, mint a Murib... . A leírásban név szerint csak egy finnugor terület szerepel, Vízú országa. Emellett még a kardokkal folytatott kereskedelem, és az óriási hal húsának megdézsmálása - vagyis a bálnavadászat - olvasható ebben a műben.

Szövegközlések, fordítások:

Murib...: Dubler, C. E.: Abu Hamid el Granadino y su relación de viaje por tierras Eurasiaticas. Madrid, 1953.

Tuhfat al-albáb: Ferrand, G.: Le Tuhfat al-albáb de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati edité d'après les MSS 2167, 2168, 2170 de la Bibliothèque Nationale et de MS d'alger. JA, vol. CCVII., 1925, 1-148, 193-304.

A Murib... és a Tuhfat al-albáb együtt: Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131-1153. Közzétette: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Bp., 1985. (eredeti változata: Moszkva, 1971.)

Tanulmányok, monográfiák:

Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba, I:2. Szerk. Hajdú P.-Kristó Gy.-Róna-Tas A. Bp., 6.412.27 Abu Hámid. 1976. 226-227.

Abu-Hámid al-Garnáti utazása Kelet- és Közép-Európában. 1131-1153. Közzétette: O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt. Bp., 1985. (eredeti változata: Moszkva, 1971.) Előszó (Mongajt), Abu-Hámid al-Garnáti és művei (Bolsakov), történelmi kommentár (Mongajt), jegyzetek a magyar kiadáshoz (Czeglédy Károly), bibliográfiai rövidítések (Bolsakov): 7-28., 93-194.

A Murib an baab adzsáib al-Magrib finnugor vonatkozású részei

(A részletek O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt művének magyar kiadásából valók, amelyben Abu-Hámid műveit arab eredetiből fordította Iványi Tamás.)

Bulgar is nagy város, az egész fenyőfából épült, a falai pedig tölgyfából. A falon kívül nagyszámú egyéb nép él... A király, amikor ilyen nagy a hideg, a hitetlenek elleni hadjáratra szokott vonulni, rabul ejtve asszonyaikat, gyermekeiket, lányaikat, és elkötözve lovaikat. (42-43.)

Bulgar városa fennhatóságot gyakorol egy Vízú nevű terület fölött, amelynek lakosai adóznak nekik. Ez a tartomány egyhavi járóföldre fekszik tőlük. Van egy másik [adózó] tartományuk is, ezt Arú névvel illetik. Itt hódra, hermelinre és szürke mókusra vadásznak. A nappal arrafelé nyáron huszonkét óra hosszat tart. Tőlük kerülnek ki a legkitűnőbb minőségű hódprémek. (45.)

Vízún túl terül el a Júrá néven ismert ország, a Sötétség Tengere partján. Náluk nyáron a nappal olyan hosszú, hogy a kereskedők szerint a nap negyven napig le sem bukik. Télen viszont az éjszaka hasonlóan hosszú. A kereskedők mesélik, hogy a Sötétség [földje] közel terül el, s Júrá népe rendszeresen bemegy a Sötétségbe, kandelábereket víve magukkal. Ott egy hatalmas fához érnek, akkora, mint egy falu, rajta hatalmas állat, amelyről úgy mondják, hogy madár. Mindenféle árucikket visznek magukkal, amelyeket aztán külön-külön letesz-

nek, ismertetőjelekkel ellátva, majd hazatérnek. Később újra visszamennek, s ott olyan portékákat találnak, melyekre országuknak szüksége szokott lenni. Minden ember talál valamit a saját portékája mellett; ha megtetszik neki, hazaviszi; ha nem, úgy fogja a saját árúját és otthagyja a másikat, anélkül, hogy ezzel bárkit megsértett volna. Azt azonban nem tudják, kik is azok, akikkel kereskednek. (47.)

Az itteni emberek az iszlám területéről Zandsánban, Abharban, Tabrízban és Iszfahánban készült kardokat hoznak be, de markolat és díszítés nélkül - csak a puszta vasakat, ahogyan kikerülnek a tűzből... Az ilyen kardokat tudják aztán Júrába szállítani. Júrá népe nem bocsátkozik háborúba, nincsenek is hátszállataik vagy egyéb négylábúik, csak óriási fáik és vadonjaik, amelyekben sok méz van. Országukban sok a coboly, amelynek megeszik a húsát. A kereskedők elhozzák nekik a fent említett kardokat, valamint marhacsontot, juhcsontot, s ellenértékként cobolyprémeket visznek el, s ebből [a kereskedelemből] nagy haszonra tesznek szert. (47-48.)

A korábban említett kardokat az iszlám birodalmából viszik a kereskedők Bulgarba, nagy hasznat húzva belőlük; aztán a bolgárok továbbviszik Vízúba, ahol a hódbőrök vannak, majd Vízú népe Júrába szállítja, ahol cobolyprémért vásárolják meg azokat, esetleg rabszolgákat vagy rabnőket adnak értük cserébe. Júrában ugyanis minden embernek szüksége van eszten-dőnként egy [új] kardra, amelyet aztán a sötétség tengerébe dob. Ha bedobták a kardokat, Isten küld nekik egy hatalmas, hegy nagyságú halat, amelyet egy másik, még nála is nagyobb hal üldöz, föl akarván falni, mire a kisebb menekül a nagyobb elől, s egyre közelebb kerül a parthoz, mígnem olyan közel jut a szárazföldhöz, hogy már nem tud visszamenni a [nyílt] tengerre, s így ottmarad. Az őt üldöző nagyobb hal ezzel szemben nem tud eljutni hozzá, s így visszatér a tengerbe. Ezután Júrá népe kis hajókon bemegy a tengerbe a halhoz, és húsdarabokat kanyarítanak ki a hal oldalából, de az ezt meg sem érzi, és nem moccan. Húsából megtöltik házaikat, felmásznak a hátára - olyan, mint egy hatalmas hegy. A hal pedig hosszú ideig ott marad nekik, mindig vágnak belőle egy-egy darab húst, s mindazok, akik bedobtak egy kardot a tengerbe, kiveszik a részüket belőle. Mihelyt azonban a tenger vízszintje megemelkedik, a hal pedig könnyebb lesz, visszatér a tengerbe, de addigra már száz vagy annál is több ezer ház megtelt húsával. (49.)

Azt mondják: Júrá népe, ha a fent említett kardokat nem dobja a vízbe és Isten nem hoz ki nekik halat a tengerből, elpusztulna az éhségtől. (50.)

A hozzájuk vezető utat hatalmas hótakaró fedi, ezért az emberek erre a célra készített lapokat tesznek a lábaikra, melyeknek a hossza egy öl, szélessége pedig arasnyi. Az eleje és a vége kicsit felemelkedik a földről, míg a közepén külön hely van a láb számára. Van rajta egy lyuk, amelybe erős bőrveteket rögzítenek, s ezeket erősítik rá a lábaikra. A két lapot, amelyekre lábaikat helyezik, hosszú, a lovak kantárjára emlékeztető övvel kötik össze, amelynek a másik végét a bal kezükben tartják, míg a jobb kézben embernyi hosszúságú botot tartanak. A bot alsó végén egy sok gyapjúval kitömött, gömb alakú ruhadarab van, amelyik az emberi fejhez hasonlít, de nagyon könnyű. Erre a botra támaszkodnak a havon, majd hátrafelé lökik a botot, mint a tengerész teszi a csónakban [az evezővel], s gyorsan haladnak előre a havon. Ha ez az eszköz nem lenne, egyáltalán nem tudna senki arrafelé közlekedni, mivel a földön levő hó olyan, mint a homok - sohasem tapad össze. (48.)

Vízú és Arú népének nem szabad nyáron bemennie Bulgar területére, mert ha közülük belép valaki, a legmelegebb időben is fagyos lesz a levegő és a víz, mintha csak tél lenne, s elpusztul az emberek vetése. Egyszer télen láttam egy csoport embert közülük Bulgarban. Pirospozsgások, világoskék szeműek, hajuk mint a vászon, fehérbe hajlik, s ebben a nagy hidegben is csak könnyű vászonruhákban járnak, bár van köztük olyan is, aki a legkitűnőbb

cobolyprém bundát viseli, a szőrös felével kifelé. Ecetszerű, savanyú árpalevet isznak, mert ez felel meg forró vérmérsékletüknek, s ez esik jól a hód- és szürkemókus-húsrá meg mézre, amivel táplálkoznak. (50-51.)

A szlávok bátor emberek. A bizánciakhoz hasonlóan, a nesztoriánus keresztény vallási irányzatot követik. Körülöttük lakik egy erdei nép, melyben mindenki borotválja a szakállát. A nagy folyó mellett élnek, s hódra vadásznak, amelyik ebben a folyóban él. A következőt mesélték róluk. Minden tizedik esztendőben megsokasodik náluk a boszorkányok száma, s az öreg boszorkányok megrontják asszonyaikat. Ezért aztán országukban minden öregasszonyt összefogdosnak, megkötözik kezüket-lábukat, s bedobják őket a folyóba. Amelyikük elmerül a vízben azt [életben] hagyják, tudván, hogy az nem [lehet] boszorkány. Amelyik azonban a víz felszínén marad, azt tűzben megégetik. Hosszú időt töltöttem köztük a karavánnal. Országuk biztonságos. Az adót Bulgarnak fizetik, vallásuk nincs, az egyik fát imádják, az előtt borulnak le. Így értesültem attól, aki jól ismerte viszonyaikat. (54.)

A Tuhfat al-albáb finnugor vonatkozású részlete

(A részletek O. G. Bolsakov és A. L. Mongajt művének magyar kiadásából valók, amelyben Abu-Hámid műveit arab eredetiből fordította Iványi Tamás.)

Bulgarból a kereskedők rendszeresen eljárnak a hitetlenek egyik tartományába, melynek a neve Vízú. Innen kitűnő hódbőrt hoznak, s cserébe olyan fényezetlen kardokat szállítanak, melyeknek a pengéje Azerbajdzsánban készült... Ez az a kard, amire nekik szükségük van, s ezekért adják cserébe a hódprémeket.

Vízú népe aztán elviszi ezeket a kardokat egy, a sötétség országához közeli tartományba, amely a Fekete-tenger közelében terül el, s ott eladják őket, cobolyprémekért cserébe. Azok meg fogják a kardpengéket, és beledobják a Fekete-tengerbe. A magasságos Isten erre kihoz nekik egy hegy nagyságú halat a vízből, amelyet egy, még az elsőnél is sokkal nagyobb hal üldöz, hogy megegye. Az első hal menekül, s közben a parthoz közeli sekély vízbe kerül, ahonnan már nem tud visszaúszni. Akkor az emberek bemennek a halhoz hajóikkal, és levágnak belőle egy darab húst. Ez így megy hónapokon keresztül, amíg csak meg nem töltik házaikat és raktáraikat végtelen mennyiségű felszeletelt és a napon kiszáritott hallal. Előfordul, hogy a tenger szintje megemelkedik, és a hal vissza tud úszni a nyílt tengerre - de addigra már százezer vagy még annál is több ház telis-tele lett a húzával. Ha a hal kicsi, félnek, hogy esetleg sikoltozni fog, amikor belevágnak a csontjai közé, s ilyenkor gyermekeiket és asszonyaikat a tengertől távoli helyekre viszik, hogy ne hallhassák a hal hangját. (87-88.)

-&-